D'AIGUA I OBRES HIDRÀULIQUES A ELX

Gaspar Jaén i Urban

Universitat d'Alacant
500288586

PUBLICACIONS
DE LA UNIVERSITAT D'ALACANT

D´AIGUA I OBRES HIDRÀULIQUES A ELX

GASPAR JAÉN I URBAN

D´AIGUA I OBRES HIDRÀULIQUES A ELX

UNIVERSITAT D'ALACANT

1999

JAÉN I URBAN, Gaspar

D'AIGUA I OBRES HIDRÀULIQUES A ELX / Gaspar Jaén i Urban.- Alacant: Universitat d'Alacant, Publicacions, 1998.

64 p.; 24 cm.
ISBN: 84-7908-453-7
Bibliografia

1. Obres hidràuliques - Alacant - Elx. 2. Enginyeria hidràulica - Alacant - Elx - Història. I. Universitat d'Alacant. Publicacions, ed. II. Títol.

326 (460.315)
627 (460-315)

© Gaspar Jaén i Urban
Publicacions de la Universitat d'Alacant, 1998

Portada: Gabinet de Disseny de la Universitat d'Alacant

Impressió: Quinta Impresión, SL
Germans Bernad, 10 - 03080 Alacant

I.S.B.N.: 84-7908-453-7
Dipòsit legal: A-460-1999

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzenada o transmesa, de cap manera ni per cap mitjà, bé siga electrònic, químic, mecànic, òptic de gravació o de fotocòpia, sense permís previ de l'editor.

ÍNDEX

1. AIGUA, OBRES HIDRÀULIQUES 9

2. PANTÀ 21

3. PANTÀ AL SET-CENTS 29

4. PANTÀ AL VUIT-CENTS I AL NOU-CENTS 43

5. COMPANYIES DE REG 55

Dedicat a Gaspar Jaén Soler,
mon pare, i a tots aquells
que han tingut cura
de l'aigua de reg a Elx.

1. AIGUA, OBRES HIDRÀULIQUES

La vida dels habitants de la ciutat i el camp d'Elx ha estat condicionada al llarg de la seua història per la disponibilitat i la mancança d'aigua per a regar els camps i per a beure. El nostre medi es caracteritza per ser summament àrid, amb un volum de precipitacions escàs i irregular i amb dures sequeres. Els dies de pluja no passen de quaranta a l'any i l'aigua sol caure en xàfecs de curta durada i gran intensitat.[1] L'escassedat d'aigua a Elx ha estat una constant, si més no, al llarg dels darrers set segles, però aqueixa mancança ha anat unida als continus intents del Consell Municipal i de diverses companyies privades per tal d'aconseguir portar aigua des d'altres llocs, tant per a beure com per a regar. Han estat també notables els esforços dels elxans per tal d'aprofitar al màxim els pocs recursos disponibles, mitjançant reglamentacions i obres hidràuliques adequades. Especialment greu fou, fins el set-cents, l'absència d'aigua potable per al consum dels habitants i tant l'economia com l'arquitectura de la ciutat d'Elx han estat marcades per aqueixa escassesa i per la necessitat de replegar la màxima quantitat que es pogués de l'aigua de pluja que queia sobre les eres i sobre els terrats de les cases. Sense que hi haguessen deus, fonts, pous ni ullals prop de la ciutat ni per tot el camp, l'aigua de pluja era l'única aigua dolça que hi hagué disponible a Elx fins el 1789, quan s'acabaren les obres de conducció per a portar-hi l'aigua de les fonts de Barrenas, unes deus d'escàs cabal situades rere les serres que tanquen pel nord la comarca del Baix Vinalopó.

Pel que fa a l'aigua per a regar, hom se n'ha proveït al llarg dels segles del riu Vinalopó, el qual anomenem aquí «la Rambla», el riu d'arena dels àrabs. El Vinalopó travessa la ciutat i tot el camp d'Elx, i tant els pobladors romans de la centuriació d'Illici com els àrabs aprofitaren per als conreus l'aigua que duia. Tanmateix, aquesta aigua és salobre, bona només per a certs conreus, com ara palmeres,

[1] Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 529

mangraners o herba alfals i, a partir del set-cents, amb el pensament il·lustrat, es considerà dolenta i perillosa per al consum humà a causa de les malalties i les epidèmies que podia provocar. Així, en la *Noticia circunstanciada...* redactada per l'administrador del marqués d'Elx el 1739, ja s'advertia que, a Elx, era «grande su huerta de olibos y tierras que produzen bien con el riego de Agua viva, aunque salobre, que no sirbe para el uso de las Jentes, ni ay otra a este fin que la Plubial, recogida en zisternas, de que ay providenzia en las más casas, y muchos algibes en distintas partes del término»[2]. L'enginyer de camins Pròsper Lafarga ressenyava el 1910 les aportacions hídriques de què disposava el Vinalopó. Segons ell, el cabal del riu, poc després de nàixer a Banyeres, en la serra de Mariola, era consumit en els regs de Banyeres, Beneixama, Biar i Bocairent, de manera que quedava sec abans d'entrar al terme de Villena. Tanmateix, poc després de Villena, el Vinalopó rebia, a més d'altres fonts, un afluent d'importància, el qual es nodria de l'aigua de la llacuna de Villena: la séquia del Rei, construïda a principi del vuit-cents per l'arquitecte Juan de Villanueva amb la finalitat que actuàs com a col·lector en la dessecació de la llacuna. Però aquesta aportació d'aigua de la séquia del Rei i d'altres sobrants era ja inexistent als anys seixanta del nostre segle, segons Gil i Olcina. Tanmateix, a principi de segle, quan Lafarga escrivia el seu opuscle, mercè encara a l'aigua de la llacuna i les fonts de Villena, el riu adquiria «un caracter de permanencia que ya no pierde hasta Elche». Tant aleshores com en l'actualitat, el Vinalopó aprofita diverses ressurgències en els termes d'Elda i Montfort. També hi desemboca, després de regar l'horta d'Asp, el riu Tarafa, els sobrants del qual hom considera que són la base principal del reg d'Elx.[3] També Ibarra, el 1914, assenyalava que el Vinalopó naix a 69 quilòmetres del pantà d'Elx i que els efectes dels afluents que li donaven un cert caràcter de permanència només arribaven fins a nosaltres quan plovia torrencialment, puix que l'aigua ja aleshores es gastava en els termes de Banyeres, Villena, Sax, Elda, Monòver, Novelda, Monfort i Asp.[4]

Com hem dit adés, a finals del set-cents arribà a Elx l'aigua potable, però, en canvi, fins el nou-cents només hi hagué, per a regar el camp, el magre cabal d'aigua salada del riu Vinalopó, una aigua bona per al conreu de les palmeres, les quals necessiten ser regades amb freqüència i no han disposat mai a Elx de naixements d'aigua pròxims a elles, amb la consegüent elevació del nivell freàtic, com els tenen als oasis d'Àfrica i l'Àsia.[5] Tot al llarg del riu i els barrancs però, hi havia un

---

2 Administrador del Marqués d'Elx, *Noticia circunstanciada de los pueblos del Marquesado de Elche*, 1739, p. 1 r, llig. 127-A, Arxiu Històric Municipal d'Elx, AHME

3 Próspero Lafarga, *Los riegos en Elche*, 1910, p. 5-6. Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 530. Efigenio Giménez, et al., *Espacios naturales...*, 1984, p. 43-48. Margarita Box, *Humedales y áreas lacustres...*, 1987, p. 101-115

4 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche,* 1914, p. 76

5 Gaspar Jaén, «El palmerar», 1983, p. 416

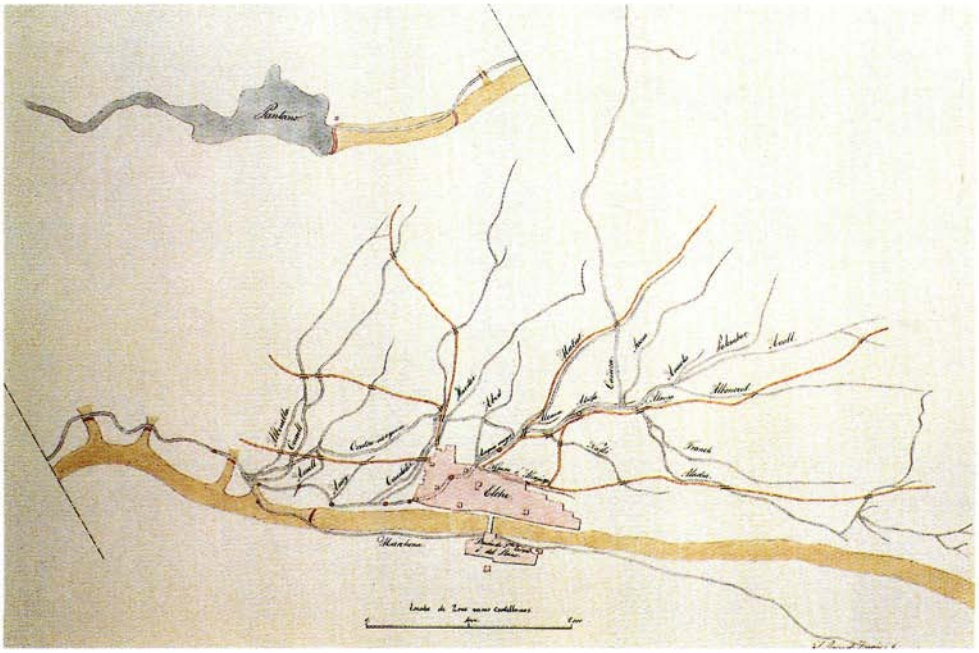

Joaquín Roca de Togores, s/data, *Plano del riego de la villa de Elche*, en Eugenio Sánchez, *Planos históricos de obras hidráulicas*, 1985, p. 333-334 i plànol núm. 384, Riegos de Levante.

sistema d'assuts que desviaven cap a la xarxa de séquies de reg tant les aigües vives com les aigües d'avinguda. El cabal d'aigua més important pres del Vinalopó venia al poble per la séquia Major, que regava el marge esquerre del riu, allà on era la població. Una altra séquia, la de Marxena, filla de la Major, amb un cabal menor d'aigua, regava el marge dret. Aquestes dues séquies eren les columnes vertebrals del sistema de regs d'Elx i, des d'elles, per diversos partidors, braçals i séquies que formaven una densa xarxa de conduccions, l'aigua arribava arreu de l'horta d'Elx. Segons Ibarra, l'origen del reg del camp d'Elx, «con la preciosa distribución de las aguas», es deu als romans, mentre que la tasca dels àrabs es limità a fer arreu del terme més de 300 aljubs, canviar el nom d'algunes obres hidràuliques i allargar algun braçal.[6] La disponibilitat de l'aigua del riu fou degudament reglamentada al segle XIII, immediatament després de la conquesta cristiana. Hom establí els drets dels regants i dividí els fils d'aigua entre l'horta dels cristians conqueridors i l'horta dels àrabs sotmesos, els quals no sols havien estat expulsats de la vila sinó també de les millors terres de conreu. Els drets històrics d'Elx sobre l'aigua del Vinalopó van ser establerts per l'infant castellà don Manuel, el qual tingué un paper important en l'ordenació de la vida pública a la nostra ciutat durant l'edat mitjana.[7] Segons Ibarra, en aquesta època, els d'Elx gaudírem de nombrosos pri-

6 Pedro Ibarra, *Historia de Elche,* 1895, p. 34

7 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 6-9

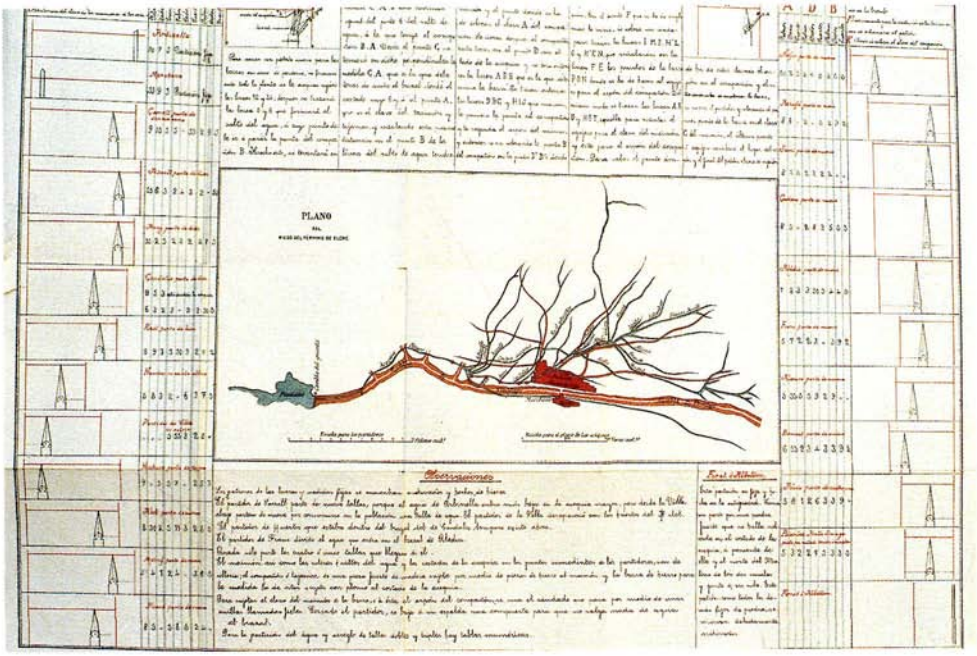

Plano del riego del término de Elche, còpia d'Ibarra o Coquillat, 12-03-1912, en Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, encartament (p. s/ núm.)

vilegis relatius a l'aigua. Així, don Manuel, que era senyor de Villena, concedí als il·licitans tota l'aigua que poguessen portar des d'aquella població per a regar les terres d'Elx i oferí pagar de la seua butxaca la meitat de les despeses de la conducció.[8] Des del dos-cents fins als últims anys del set-cents, l'aigua de reg era administrada pel Consell de la vila d'Elx, el qual en tenia cura i manejava tot allò que concernia la distribució i venda de les tandes, l'ús de l'aigua i les obres en les conduccions, el manteniment de les séquies, la regulació i la projectació de partidors, etc.[9] Segons Ramos, fou el mateix infant don Manuel, en un privilegi datat a Burgos el 05-04-1268, qui ordenà, entre altres coses, que el Consell d'Elx posseís comunalment l'aigua per al reg.[10] També, segons Gozálvez, per una disposició del 20-06-1269 datada a Elx, don Manuel atorgà «al conceio de los míos pobladores de la villa de Elche, también a los que agora y son como a los que hy serán vezinos de aquí adelante, que la agua que se regauan las alcarías do son destas heredades, que la ayan assí como la solíen auer los moros en el so tiempo.» Segons Gozálvez, en aquest text hom feia referència a unes lleis generals referents a usos seculars, desconegudes per a nosaltres.[11] Ibarra cita diverses notícies relatives a la institució del reg a Elx durant

8 Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, 1895, p. 45-46

9 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 156

10 Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 105

11 Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 203

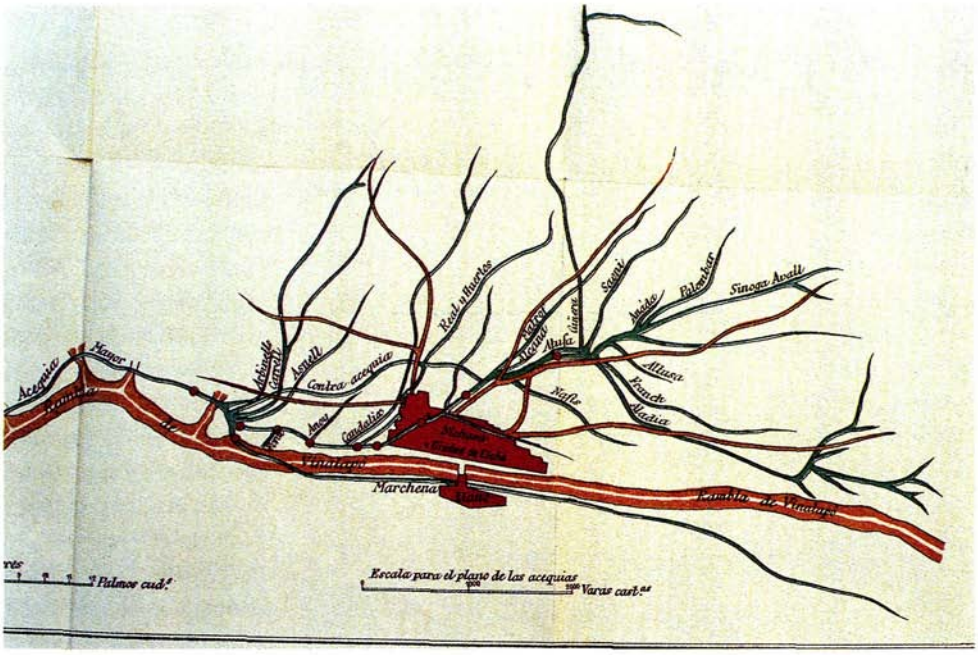

Ibídem. Detall

l'edat mitjana, contingudes al *Llibre de ordinacions del honorable Consell de la Vila de Elig*, del 1730, el recull de documents de govern municipal més antic que es conserva en l'Arxiu Històric Municipal. Segons Ibarra, el Consell d'Elx, reunit en la torre de la Calaforra el 04-06-1370, acordà, com era costum, arrendar per un any el càrrec de partidor de l'aigua del llibre del Consell, el qual repartidor cobrava dels regants per col·locar l'aigua. Els encarregats de fer el repartiment eren en un principi el repartidor i el missatger o corredor, que feia el cant o pregó. Després es crearen els càrrecs de dipositari i contrallibre i, amb els anys, el repartidor va rebre el nom de *fidel*. Tots plegats feien el repartiment de l'aigua cada dia a les vuit del matí, d'un dia per a l'altre, enmig de la plaça de la Fruita, a l'interior de la vila murada, asseguts en un pedrís circular, sota un frondós arbre anomenat «la olma», tot mesurant amb rellonges d'arena el temps en què es podia col·locar l'aigua abans de vendre-la. També, segons Ibarra, tornaren a haver-hi notícies sobre la institució del reg a Elx el 13-01-1380, quan es va restablir la vigilància de la séquia i es van crear guàrdies d'aigua.[12] La característica del reg il·licità més remarcada pels estudiosos ha estat el fet que l'aigua adquirí la condició de dret de propietat independent de la terra, sotmesa a les mateixes transaccions que qualsevol immoble.[13] Segons Lafarga,

---

12 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 96-97,157 i 158

13 Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p.537-539

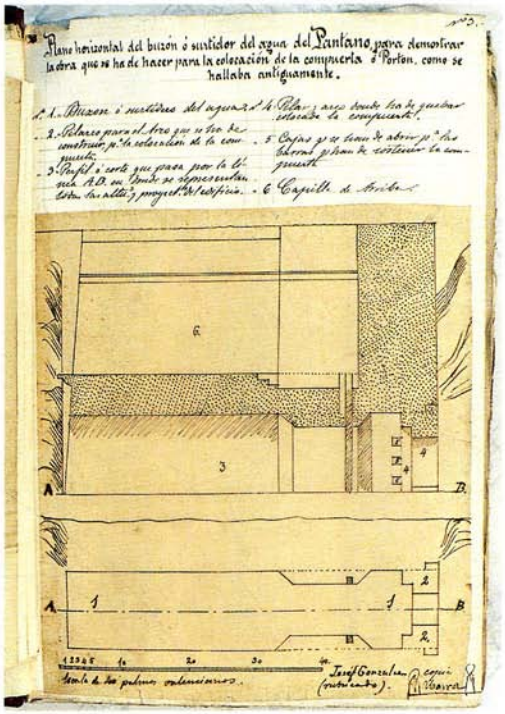

Josep Gonzálvez de Coniedo (còpia de Pere Ibarra), *Plano horizontal del buzón o surtidor del agua del Pantano para demostrar la obra que se ha de hacer para la colocación de la compuerta o Portón como se hallaba antiguamente*, en *Varios*, vol. 4, doc. 3, AHME

els llibres antics del repartiment d'aigua, que arribaven a l'epoca d'expulsió dels moriscs indicaven que aleshores la propietat de l'aigua anava encara unida a la de la terra i era distribuïa per tandes.[14] Per la seua banda, Ibarra manifestà desconéixer l'època en què la propietat de l'aigua fou separada de la propietat de la terra, però suposava que l'aigua degué ser venuda per propietaris de terres què no necessitaven regar-les sovint. Malgrat això, Ibarra cita un document del 1280 segons el qual l'infant Don Manuel atorgà que «daquí adelant que puedan comprar et vender et azensar unos de otros casas et heredamientos et aguas», amb la condició de no poder vendre aquests béns ni a ordes militars ni a clergues ni a qui no pertanyés a la senyoria de l'infant.[15] Gozálvez considera, d'acord amb documents posteriors al 1269, que la donació de Don Manuel semblava referir-se més a l'administració que a la propietat de l'aigua, la qual es degué reservar l'infant en un principi i degué repartir-la després entre els posseïdors de la terra, de manera que quedàs unida a la propietat d'aquesta.[16]

Fins a les primeres dècades del nou-cents, l'aigua de les séquies no era només fonamental per a l'agricultura, sinó també per a la indústria i per a molts aspectes de la vida doméstica de la població, la qual cosa obligava el Consell a tenir-ne una gran cura. Així, ja el 04-06-1586, el Consell referia el mal ús que freqüentment feien cordellers, espardenyers i filadors de la séquia de la Corredora, puix que destruïen, gastaven i desenllaçaven les pedres dels queixers: «fonch orde-

[14] Próspero Lafarga, *Los riegos en Elche*, 1910, p. 12

[15] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 200 i 206. Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 141

[16] Ibídem, p. 203

nat en dita sitiada que pers quants molts dels corders, espardenyers, filadors e altres persones axí hòmens com dones, llaven y bañen lo fil de les espardenyes e fent altres afers sobre els antepits e pedres del quexers de la Céquia de la palanca, junt al pou de de la Corredora, destroexen, gasten y desenllaquen dites pedres, en notori dany e perjuhí dels quexers.»[17] La importància de l'aigua salada per al reg i el consum domèstic de la població s'incrementà sobremanera durant la segona meitat del set-cents, un època de gran expansió de l'agricultura i d'augment de la població, com s'evidencia amb la rapidesa amb què el Consell d'Elx reparava els desperfectes de les séquies, especialment de la Major. Així, quan el 1778 hi hagué un important trencament en aquesta séquia, «entre el cubo del molino del Real y Arcos» i l'aigua es vessava a la rambla, el Consell acordà que es reparàs «con las canales de madera», com millor es pogués, perquè hi passàs algun cabal d'aigua, encara que fos poc, per tal de poder moure els molins i abastir les necessitats públiques. El mestre d'obres de la vila exposà que, interinament, s'havia de fer una séquia per llevant, per la dificultat de la reparació i per «la insubsistencia del suelo en el sitio de la rotura». Malgrat les dificultats i la importància de l'obra, la séquia fou reparada en menys de vint dies i la reparació costà 1.020 reals.[18]

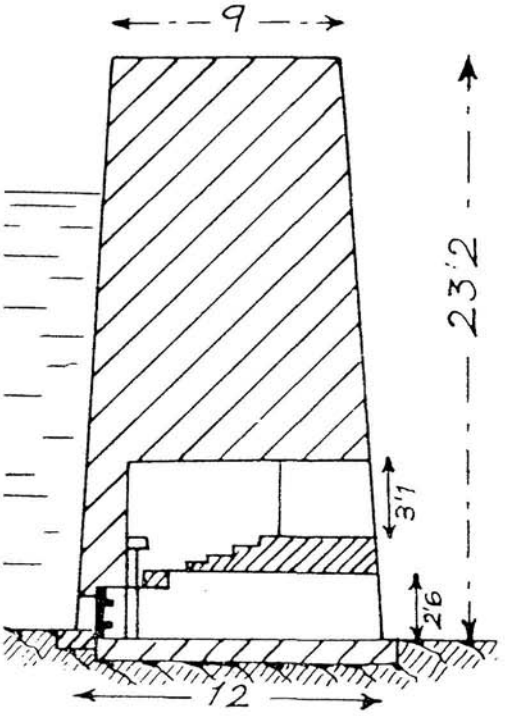

Presa del pantano de Elche. Sección por la galería de limpia, segons López Gómez, en Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 217

L'aigua del riu Vinalopó s'ha regulat a través dels segles d'una forma complexa, tant pel que fa a la divisió i l'administració com als enginyosos artefactes produïts per la indústria humana per a replegar-la i repartir-la. Tot plegat, normativa i enginyeria responien a una necessitat ancestral de traure el màxim profit de l'aigua en tant que bé escàs i valuós. Del sistema de reg

---

[17] Citat a Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, p. 34

[18] *Libro de cabildos*, actes del 20-05-1778 i 12-06-1778, AHME

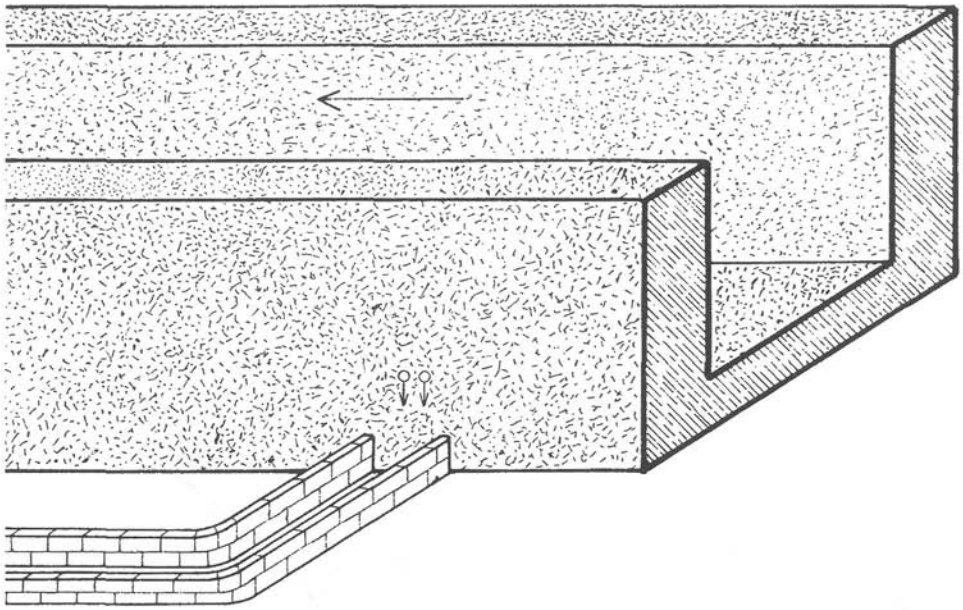

Detalle de las dos doblas que toman agua de la Acequia Mayor, segons Gil i Olcina, en Antonio Gil, «El regadío de Elche», en *Estudios geográficos*, 00-11-1968, p. 539

d'Elx cal destacar, en relació al nostre estudi, el disseny dels partidors d'aigua de la séquia Major, ideats i dibuixats al sis-cents per l'arquitecte Francesc Verde, els quals, segons suposa Ibarra, devien ser continuació de l'antic partidor establert pels jutges enviats per l'infant Don Manuel quatre segles abans. El 1666 Verde fou cridat pel Consell d'Elx perquè corregís la presa del partidor d'Anoi, però, per tal de complir l'encàrreg, l'arquitecte refeu i anotà les preses d'aigua corresponents a tots els partidors de la séquia, mesurà l'obertura que corresponia a cadascun d'aquests i dibuixà, amb una tècnica gràfica molt acurada, l'angle i la posició de la peça mòbil de fusta i ferro que dividia el cabal de l'aigua.[19] Segons constatava Ibarra amb admiració el 1914, Verde féu aquella tasca «en modo tal y tan perfectamente, que nadie hasta hoy, que sepamos, ha puesto mano en su célebre partición.»[20] Però malgrat la cura que el Consell tenia de l'aigua, Ibarra relata també com, al final de l'edat mitjana i l'inici de l'edat moderna, l'horta d'Elx va perdre molts dels drets sobre l'aigua que baixava pel Vinalopó amb motiu de l'ocupació i el conreu de les terres de les poblacions situades al nord de la nostra, on es van construir assuts i represes per a molins, regs i altres indústries i activitats: «Nuestras aguas fueron distraidas en

[19] *Libro que contiene la delineación de los partidores de las aguas de la Acequia Mayor de esta villa, hecho por el matemático Francisco Verde*, 1666, sig. H/23-32. *Relación de los partidores para el riego de la huerta de esta villa, tomado del libro de Francisco Verde, Papeles curiosos,* vol. 1, p. 364 i seg. AHME

[20] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche,* 1914, p. 147, 163-177 i plànol annex

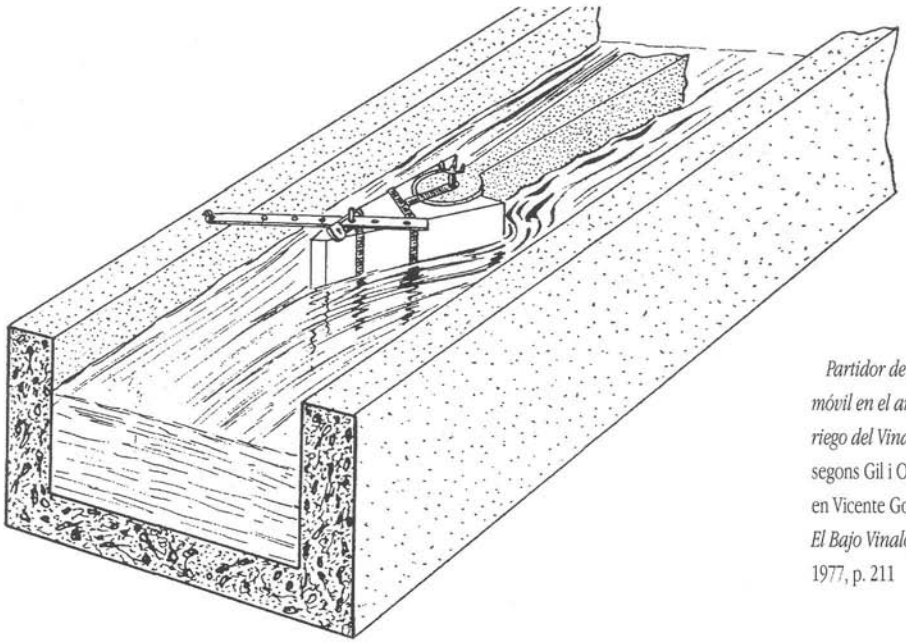

Partidor de pico móvil en el antiguo riego del Vinalopó, segons Gil i Olcina, en Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 211

represas y pantanos levantados por los pueblos aguas arriba del Vinalopó y cuyos fuertes parapetos, viniendo a sustituir las débiles estacadas y encañizados que en un principio hiciera el morisco sediento, pero que luego fortificó el conde ambicioso, al transcurrir algún tiempo, que era empleado por nuestros antepasados en defenderse de castellanos enemigos o de moros aliados con aquellos, mal podíamos ya derribar, porque la prescripción amparaba sus detentaciones, los tribunales sentenciaban sobre hechos caducados y el señor de Elche, alejado de estos países en servicio de su Rey, batallando ya en Flandes, ya en Sicilia, y representado por venales apoderados, para quienes la prosperidad de Elche era un peligro que amagaba sintomas de independencia, procuraban ir conllevando las cuestiones más graves y serias con aplazamientos y mortales dilaciones.»[21] Un canvi d'importància en la distribució de l'aigua de reg que tingué repercussions urbanes significatives s'esdevingué a finals del set-cents, quan l'administració i la propietat de l'aigua salada de la séquia Major i totes les seues obres i instal·lacions passaren a ser propietat privada dels regants, per cessió de l'Ajuntament, que n'havia tingut cura fins aleshores. La junta de propietaris determinada per l'Ajuntament i aprovada pel Consell de Castella se'n feu càrrec des del 01-01-1791[22] i el reglament vigent i utilitzat encara en

---

[21] Ibídem, p. 53-55

[22] *Libro de cabildos*, acta de 17-12-1790, AHME. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 214-227

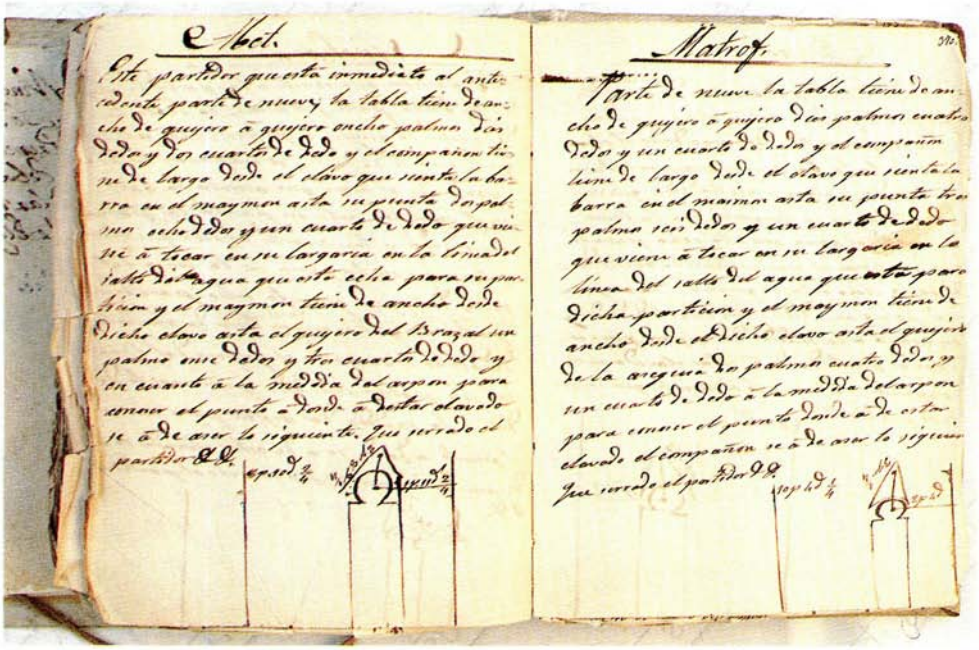

Relación de los partidores para el riego de la huerta de esta villa, tomado del libro de Francisco Verde, Papeles curiosos, vol. 1, p. 364 i seg. AHME. Detall dels partidors d'Avet i de Matrof

l'actualitat per al règim i govern de la comunitat de propietaris de la séquia Major, aprovat el 1912, es basa en els preceptes d'aquell reglament redactat el 1791.[23] També el reglament vigent en l'actualitat per a la séquia de Marxena, històricament independent de la Major, com hem dit, fou aprovat el 1893 i es basa en «los capítulos que de antiguo tienen dichos propietarios y han venido observando», així com en el *Llibre de l'Almustasaf de la Universitat de Sant Joan* del 1610 i en les ordenances d'aquesta mateixa universitat aprovades pel rei Felip V el 1742.[24] L'aigua de reg i de beure no es trobaven encara clarament diferenciades durant els primers segles de l'edat moderna, puix que quan hi havia sequera hom havia de beure l'aigua de les séquies, que era l'única que hi havia. Així, en els nombrosos i continuats intents del Consell de la vila d'Elx al cinc-cents i al set-cents per portar aigua des de la llacuna de Villena i també per fer un canal que la portàs des del Xúquer, episodis que referirem adés, hom no distingia si l'aigua era per al reg o per al consum humà. Fins la meitat del set-cents hom parlava tan sols de portar aigua però sense especificar mai si aqueixa aigua era per a beure o per al reg.[25]

---

[23] Anònim, *Reglamento para el régimen y gobierno de la comunidad de propietarios de las aguas de la acequia Mayor del Pantano de Elche*, 1912

[24] Anònim, *Reglamento para el régimen y gobierno de la comunidad de propietarios de la acequia de Marchena*, 1968

[25] Cfr. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 18-21

Com diem, els intents de portar aigua a Elx des de Villena i des del Xúquer van ser continus. Així, el 1420, el Consell d'Elx acordà gestionar el transvasament d'aigua del Xúquer al Vinalopó i s'enviaren cartes a Villena i Saix. Hom arribà a obtenir el permís del Consell de Villena per a fer treballs d'anivellament en el seu terme, i també la vila de Chinchilla contestà tot expressant la seua complaença pel fet de tenir aigua del Xúquer i deixar que travessàs el seu terme perquè arribàs a Elx. Però en aquella ocasió va mancar l'autorització del rei i de la vila d'Alarcón perquè les aigües poguessen eixir pel seu terme, «porque por otra parte no pueden salir». El 1528, una comissió tornà a estudiar el curs del riu Xúquer per tal de veure la possibilitat de fer-ne una desviació. El 1535, el senyor d'Elda proposà de bell nou que es portàs aigua del Xúquer. I el 1668, un veí d'Elda tornà a replegar-ne la idea. En aquesta ocasió, la vila d'Elx encarregà Francesc Verde, el qual, com hem dit, havia treballat satisfactòriament en els partidors de la séquia Major, que fes treballs i que «anivelle desde la presa del riu Júcar que es al Vall de la Marmota y més amunt si importara, fins a la vertent y rambla de la present villa, apurant lo que podrá costar de portar y conduir dita aygua». Verde arribà a treballar-hi 23 dies, ajudat per un pràctic, i una comissió passà pels pobles per on havia de venir l'aigua per tal d'aconseguir-ne els permissos. Més endavant, però, el projecte se centrà en la dessecació de la llacuna de Villena.[26] Segons Ibarra, encara a final del sis-cents s'arribà a fer aquest projecte, amb la previsió de portar l'aigua des de la font del Xop o de les Virtuts, la qual anava a parar a la llacuna de Villena. S'aconseguiren els diners i els permissos per a travessar els termes de Saix, Elda, Novelda i Montfort i l'obra s'arribà a començar.[27] El projecte sis-centista, però, no anà endavant i durant el set-cents hom es va centrar en la portada d'aigua des de les serres situades entre Asp i Elx. No fou, doncs, fins dos segles després, a meitat del vuit-cents, que tornà a plantejar-se a Elx el transvasament d'aigua del Xúquer al Vinalopó. Així, el 1847, l'Ajuntament tornà a exposar els seu interés a portar a Elx l'aigua del riu Xúquer que desembocava en la mar, al mateix temps que es canalitzava el riu per tal d'evitar inundacions. L'alcalde Josep Bru i Piqueres, un important personatge vuit-centista que trobem sovint en la història urbana d'Elx, fou l'apoderat de l'Ajuntament en els negocis relatius a aquesta canalització.[28] Durant els anys cinquanta i seixanta del segle XIX, el transvasament d'aigua des del Xúquer va ser un tema molt tractat a Elx, i el mateix Ajuntament, compost per destacats membres d'una nova burguesia urbana amb interessos agraris, fou de bell nou un dels principals promotors de la idea. El 1857 hi hagué una entrevista de personalitats i regidors d'Elx amb l'enginyer Joan Baptista Peyronet «para tratar de la canalización

---

[26] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 9. Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 327-328

[27] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 22-24

[28] *Libro de cabildos*, acta del 26-04-1847, AHME

del rio Júcar y conducir desde el punto conbeniente a esta villa y otras las aguas sobrantes y las que entran en el mar», com a conseqüència del fet que el mateix enginyer Peyronet havia consultat l'opinió de l'Ajuntament sobre l'utilitat del projecte i l'augment de valor que tindrien les terres. El 16-06-1857, l'Ajuntament en ple acordà expressar que seria «útil y combeniente a esta población la canalización mencionada y el aprovechamiento de las aguas en las tierras de este término.»[29] Peyronet arribà a fer el 1858 un projecte de transvasament d'aigua del Xúquer al Segura, i el 1860, un altre del Xúquer a la província d'Alacant.[30] Una vegada fet el primer d'aquests dos projectes, Peyronet el va explicar públicament en la plaça de Baix el 1858, acte al qual assistiren més de 600 persones, segons els llibres d'actes municipals. El 1860, l'Ajuntament d'Elx tornà a discutir profusament el tema de la portada d'aigua des del Xúquer i aqueix any Aurelià Ibarra intervingué en el debat amb una carta oberta en el periòdic *La Discusión* de Madrid, reproduïda també en *El Comercio* d'Alacant el 28-10-1860, on donava motius perquè es fes amb urgència el transvasament d'aigua des del Xúquer fins a la nostra província.[31] Tanmateix, com hem dit, cap d'aquests intents no va reeixir i fins al nou-cents no es va aconseguir portar aigua bona per a regar abundantment el camp d'Elx, el qual continuà sent de secà en la major part i de regadiu en les petites zones d'horta, gràcies tan sols a l'aigua antiga i salobre del Vinalopó.

---

29 Ibídem, acta del 16-06-1857, AHME

30 Juan Calduch, *El ciclo de la Academia en Alacant*, 1988, vol. 2, p. 427. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 84

31 *Libro de cabildos*, actes del 04-07-1858 i 07-07-1858, AHME. Juan Bautista Peyronet, *Canal del Júcar. Plano General*, devers 1860, en *Varios*, vol. 3, p. 4, AHME. Aureliano Ibarra, «Carta abierta», *El Comercio*, 28-10-1860. Pedro Ibarra, «Index de remissions a Capitols i Sitiades», vol. 4, p. 288-289

2. PANTÀ

El pantà d'Elx és l'obra hidràulica antiga més important del municipi. Es troba situat en el llit del Vinalopó, a uns sis quilòmetres al nord de la població i fou construït al sis-cents pel Consell de la vila per tal d'emmagatzemar-hi l'aigua viva i l'aigua de les avingudes i poder, després, deixar-la eixir per les comportes de nou al riu, d'una manera controlada, i tenir, així, assegurat l'abastiment d'aigua en èpoques de sequera. Una mica més al sud del pantà, la séquia Major prenia l'aigua mitjançant un assut i la conduïa a la ciutat i al camp. Com hem vist, al llarg del seu itinerari, aquesta aigua de les séquies aprofitava per al reg, la indústria i els usos domèstics dels elxans. Per la seua important funció de dipòsit d'aigua en una terra d'intenses sequeres, el pantà ha sigut una de les aspiracions col·lectives més importants d'Elx i ha esdevingut al llarg del temps una de les fites monumentals i històriques del municipi, vinculada d'una manera directa a la ciutat, els seus habitants i el seu govern. El Consell Municipal hi destinà nombrosos recursos al llarg del sis-cents i del set-cents i senyors i propietaris hi van veure un arma important, tant en les lluites pel poder econòmic com per al desenvolupament agrícola i industrial d'Elx al llarg del set-cents i el vuit-cents. Lògicament, qui posseïa els drets sobre l'escassa aigua que arribava a Elx i sobre la xarxa de repartiment podia ocupar una posició privilegiada dins l'estructura de poder. Tanmateix, l'utilitat del pantà ha estat sempre escassa, tant pels trencaments continus i els desperfectes de la fàbrica i les boques d'eixida, com pels enterraments que ha patit i l'augment de la salinitat de l'aigua que s'hi emmagatzemava. Fet i fet, durant molt de temps el pantà d'Elx ha estat inutilitzat, si més no parcialment. Amb tot i això, com diem, el pantà ha estat la gran obra pública a Elx durant tres segles i el Consell de la vila hi va invertir considerables esforços i grans sumes de diners per a construir-lo i mantenir-lo en ús, conscient del vincle inmediant que existia entre la disponibilitat d'aigua i el benestar de la població, molt especialment en una economia de subsistència. El resultat de l'interés públic per aquesta construcció ha estat una monumental presa sobre el riu Vinalopó, feta de maçoneria i pedra picada, la qual ha estat enterrada quasi del tot i convertida en una zona humida de gran

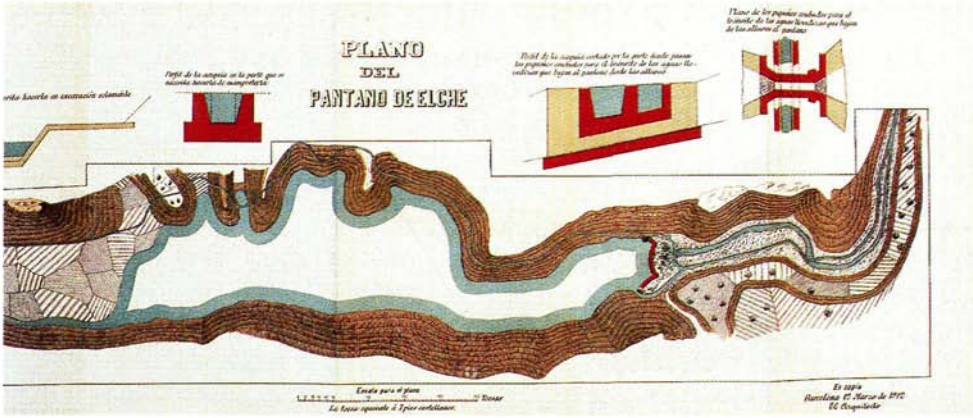

Alejandro Derretz, 19-02-1732, *Plano del pantano de Elche*, 1,21 x 0,42 m. AASB. Còpia d'Ibarra, 12-03-1912, en Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, encartament

importància mercés a l'aigua que hi romania embassada, la qual vessava per damunt de la resclosa fins que, vers el 1995, la presa es va desembossar i es va buidar l'embassament, que quedà del tot sec, de manera que l'aigua del riu passa ara (1998) pel forat de la comporta.[1]

La perfecció tècnica de l'obra ha fet que l'equip dirigit per l'enginyer José Antonio Fernández Ordóñez, que catalogà 90 preses i assuts de l'Estat espanyol anteriors al 1900, considere que «la presa de Elche es una aportación española de primera magnitud en el siglo XVII, un siglo, por otra parte, muy escaso en construcción de obras públicas en todo el país. La de Elche puede considerarse como la primera presa bóveda en todo el mundo: presenta un perfil tan esbelto que no hubiera sido estable sin la curvatura en arco de círculo que se dió a su planta»[2]. També Lafarga observa que, des del punt de mira de l'estabilitat, la presa «resiste mas bien como una bóveda que como un muro»[3]. L'arc del pantà d'Elx tè un radi de 62,60 metres i un desenvolupament de 60 . La secció dels paraments és gairebé vertical, amb un talús d'1:10 i una amplària de 12 m en els fonaments i de 9 m en la coronació. L'alçada màxima és de 23,20 m. El cos de la presa està construït amb maçoneria travada amb morter de calç i revestida exteriorment amb carreus. La capacitat inicial de l'embassament es calculava en 4.000.000 m^3, però una important capa de sediments que arriba a tenir una altura de 17,50 m en alguns punts la deixà reduïda, ja al començament del nou-cents, a uns 400.000 m^3 [4]. Segons l'estudi dirigit per Fernández Ordóñez, el desguàs de fons és una galeria de secció rectangular de 2,20 x 2,70 m, la qual travessa el cos de la presa. Damunt hi ha una

---

1 Cfr. Efigenio Giménez et al., *Espacios naturales...*, 1984, p. 41-44

2 José Fernández, ed., *Catálogo de noventa presas...*, 1984, p. 14

3 Próspero Lafarga, *Los riegos en Elche*, 1910, p. 36

4 Ibídem, p. 35-36. José Fernández, ed., *Catalogo de noventa presas...*, 1984, p. 245

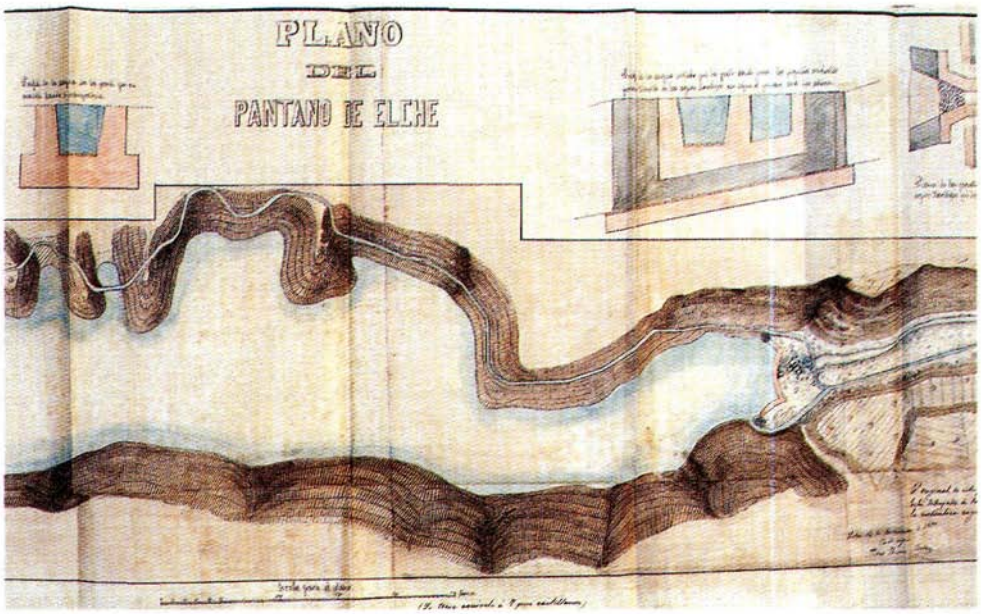

Pedro Ibarra, 14-02-1891, còpia del *Plano del pantano de Elche, Varios*, vol. 3, p. 2, AHME. «El original de este plano [...] está dibujado a todo color, perfectamente miniado, sobre papel de hilo y lleva la auténtica siguiente: "Fecha en Cartagena a 19 de Febrero de 1732. Alexdro. del Rey (sic) ", Elche, 14 de Diciembre de 1891, por la copia Pedro Ibarra y Ruiz»

altra galeria d'auscultació des de la qual s'accionen els mecanismes de la comporta del desguàs. La solera d'aquesta segona galeria és el sostre de la primera i està formada per bigues que poden alçar-se i aumentar així la capacitat del desguàs. La presa d'aigua es fa a través d'una torre, la qual disposa d'obertures a diferent alçada per on entra l'aigua i baixa fins la galeria de desguàs. L'eixida de l'aigua a l'exterior es regulava mitjançant una comporta de bronze situada en l'extrem d'aigües avall d'aquesta galeria.[5] També Gil i Olcina ha descrit el mecanisme d'eixida de l'aigua del pantà d'Elx del qual diu que «consiste el desarenador en un gran portalón de madera, sostenido contra corriente por tres travesaños horizontales, mientras que unos simples rebajes en los sillares impiden su caida hacia atrás. Llegado el momento de la limpia, se retiraban los travesaños superior e inferior, de modo que la puerta quedase únicamente mantenida por el central, aserrado y sostenido por un puntal; después no había más que retirar éste y mover la puerta por medio de una cuerda para que saliesen las aguas cargadas de légamo.»[6]

Les primeres notícies referents a la construcció del pantà d'Elx es remunten al cinc-cents, quan, el 16-07-1589, el Consell d'Elx exposà que l'aigua viva de la vila minvava més cada dia, de tal manera que les finques venien a menys. Hom considerà que se li podia posar remei a aqueix mal construint un pantà com el que

5 Ibídem, p. 245

6 Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 533

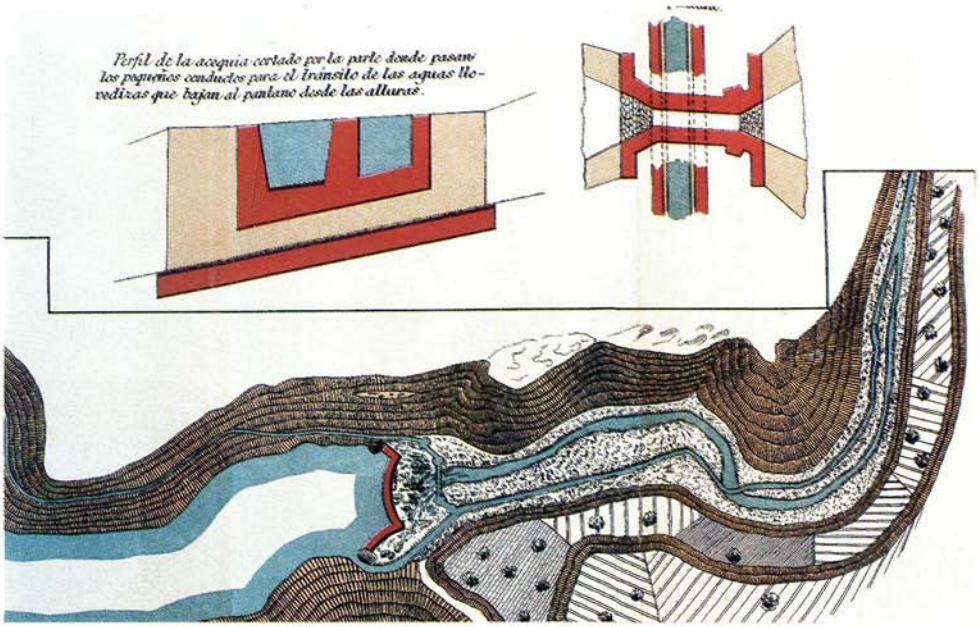

Plano del pantano de Elche, còpia d'Ibarra, 12-03-1912, a Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, encartament, detall

hi havia a Almansa, on l'experiència n'havia demostrat la utilitat. El Consell acordà, doncs, la construcció del pantà si una comissió nomenada a l'efecte trobava un lloc a propòsit. Mostra de l'interés que es va prendre la vila en aquesta construcció fou la rapidesa amb què es desenvolupà l'estudi i l'encàrrec, la intervenció de diversos mestres d'obres en el dictamen i la munificència econòmica que hi va demostrar, puix que tant les despeses d'inspecció del terreny per part dels mestres com les dels viatges per a obtenir les llicències van ser a compte del Consell. S'acordà escriure a Almansa perquè el mestre que havia fet el pantà d'aquella població vingués a Elx i triàs el lloc més adient per a construir el nostre. La vila envià el mestre Miquel Sànchez amb l'encàrrec de passar per Elda i emportar-se amb ell un altre mestre, Domènec Chavarria, per tal d'estudiar entre els dos el pantà d'Almansa. A la tornada s'havien d'unir a ells Mardoqueo i Pere Izquierdo, autors del projecte del pantà d'Alacant. El mestre Joanes del Temple, autor del pantà d'Almansa, vingué a Elx el 23-07-1589, examinà el terreny rambla amunt i redactà un memorial, confirmat pels mestres Domènec Chavarria i Miquel Sànchez i pel traçador Pere Izquierdo. En aquell memorial s'assenyalava com a lloc més escaient per a fer la construcció un punt on el riu s'estretia i on ja hi havia una rafa de calç i pedra que servia per a prendre l'aigua del reg. Hom indicava, així mateix, els molts beneficis que el pantà reportaria. Segons el document, transcrit per Ibarra, el mestre Joanes del Temple «y mestre Miquel Sànchez y Pere Isquierdo, anaren passejant rambla amunt, terme de la present vila y li'ls par que dita obra y edifici del pantano haver-se de fer en lo estret de dita rambla questà al Castellar de Morera, per ser lo lloch cómodo y tenir molt respall dita obra de peña y tenir en la

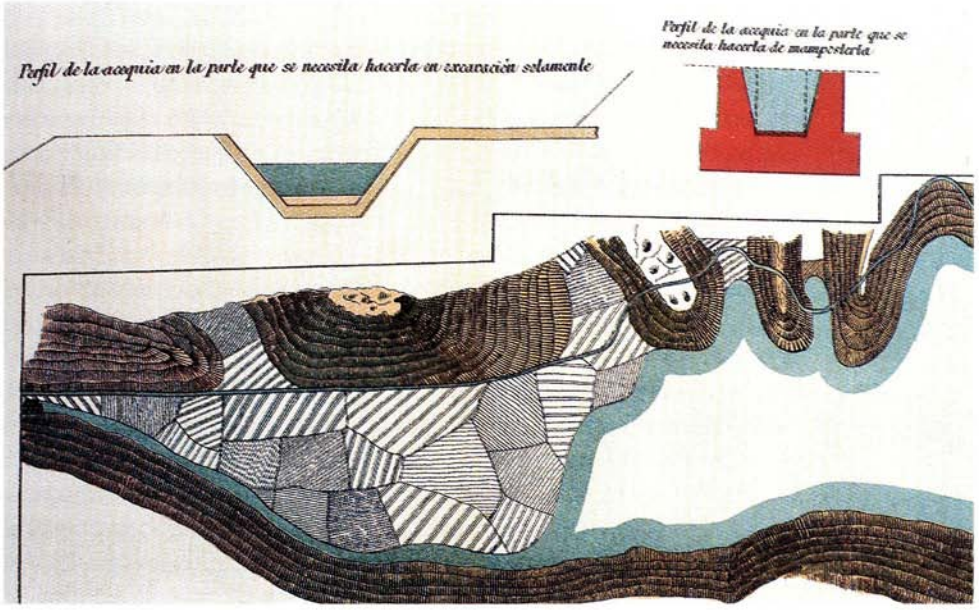

mateixa obra pedra y demés pertrechos y que l'aygua viva de la present vila no's pot perdre ni venir a menys en fer dita obra. Serà en gran benifet de aquella y dels particulars de la present vila y asò diu per haver fet el de Almansa y tenir aquell aygua viva y en cinch anys que està fet jamay ha vengut a menys, ans ha fet molta utilitat a dita vila y que les horrures que dita rambla portarà, no faran dany a dita aygua ni obra per lo que's dexarà lloch per a llimpiar-lo y traure lo tarquim que entrarà en lo dit pantano abs dites Rambles, l'aygua matex que exirà de aquell lo sacarà. Que dit lloch y edifici tendrà bon respall y fortuït per a dit efecte, per ser, com té dit, de peña y que en dit lloch y estret de la Rambla on se ha de fer dit pantano li par a el relatant que per la molta comoditat té dita obra, per lo que té dit, se podrá fer en quinze o setze mil llirues y que li par que serà tant l'util y profit que no's pot albirar, lo cual dix saber-ho per lo que té dit y haver vist molts pantanos y tan bé per haver vist lo camp y terme de la present vila». Tot seguit, el Consell d'Elx encomanà a tots quatre mestres l'elaboració d'un plànol i un pressupost de l'obra i es nomenà un comissionat perquè recabàs del bisbe d'Oriola la seua aprovació, com també cartes de recomanació perquè el duc de Maqueda, marqués d'Elx, concedís el permis per a la construcció.[7] Jeroni Malla es desplaçà a la vila de Torrijos, on era el senyor d'Elx, portant un escrit del nostre Consell sol·licitant el permís

Ibídem

[7] Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 01-05-1892, p. s/n. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 80. En referir-se al mestre que treballà al pantà d'Alacant, Ibarra parla del «tracista Juan Izquierdo», encara que en el text cinc-centista transcrit per ell mateix l'anomena «Pere Isquierdo»

per a construir el pantà i també el memorial de Joanes del Temple i un altre memorial on s'assenyalaven les dimensions que havia de tenir la presa i el pressupost de la seua construcció, com també diverses consideracions sobre la utilitat que hauria de reportar aquesta fàbrica. Segons Ibarra, la llicència del marqués es va obtenir després de moltes dilacions, però el Consell determinà no començar l'obra fins veure el resultat del pantà que en aquells moments es construïa a Alacant.[8] Gozálvez especifica que el marqués concedí la llicència el 28-11-1590, però l'elevat cost del pantà d'Alacant, acabat de fer el 1594, l'ensulsiada que patí aqueix pantà el 1601 i les elevades despeses hagudes en reconstruir-lo, com també les abundants terres abandonades amb l'expulsió dels moriscs, degueren ser els motius pels quals el Consell d'Elx aturà el projecte de fer el pantà.[9] Aquest projecte no es va reprendre fins als anys trenta del sis-cents, anys en els quals tenim notícia que començaren a aplicar-se impostos per a construir el pantà, segons consta en un memorial reial del 1742 en què s'inclou una relació dels impostos de la vila d'Elx. Segons aquest memorial, des del 1630 hi havia un impost establert pel Consell sobre els articles de les botigues on hom venia oli, vi, vinagre i espècies. Aquest impost s'aplicà primer a la construcció del pantà i, després, a l'edificació de l'església de Santa Maria.[10] També Ibarra refereix que el 20-12-1631 el marqués d'Elx donà permís a la vila per a imposar 14.000 lliures a cens, a raó d'un tres per cent de pensió anual a favor de Màxim de Llanos, de la qual suma, i del producte de l'arrendament de les botigues i de la venda de l'aigua de la vila, s'havia de servir el Consell per a fer front a les despeses de construcció del pantà. Finalment, segons Ibarra, la primera pedra de la fàbrica de l'edifici fou posada el 1632.[11]

Segons un document del 1842 citat per Gozálvez, una part de l'obra es va acabar el 1640, i en setiada del 1641 ja s'encomanà l'administració de la séquia i el pantà, i es va fixar un sou de quinze lliures al pantaner que havia d'obrir i tancar els sobreeixidors. El 1643 es reanudà l'obra, puix que la part acabada s'havia omplit i encara hi havia aigua disponible que baixava pel riu. Així mateix, el 20-07-1655 s'acordà que el raval de Sant Joan contribuís amb la sisena part a les despeses de la presa, les quals pujaven a 21.000 lliures, encara que les 3.500 lliures que corresponien al raval van ser rebaixades a 2.000 a canvi de perdre aquest comú tots els drets d'intervenir en l'administració, la fàbrica i els comptes de l'edifici.[12] Malgrat

---

8 Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 08-05-1892, p. s/n

9 Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 213

10 *Libro de cabildos*, acta del 07-06-1742 i memorial annex, AHME

11 Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 08-05-1892, p. s/n. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 80

12 Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 214

aquestes cuantioses despeses, l'embassament no es va omplir del tot fins el 12-04-1672, amb les fortes pluges d'aquella primavera, les mateixes que acabaren d'enrunar l'església gòtica de Santa Maria.[13] Tanmateix, ja abans d'omplir-se, el 1666, es plantejà un dels problemes més greus que ha tingut el pantà d'Elx: l'aigua que s'hi embassava n'augmentava la salinitat, la qual cosa obligà amb el temps a fer una séquia de desviació que replegàs l'aigua del riu abans d'entrar al pantà i la portàs a la séquia Major.[14] L'arquitecte Francesc Verde, «mestre matemàtic del Rey,» que havia dibuixat els partidors de la séquia Major i aleshores era ja el primer director de les obres de l'actual església de Santa Maria, redactà un projecte per a construir aquest canal de desviació. Verde feu el seu memorial el 1670, però, com veurem, l'obra no es va construir fins als primers anys del nou-cents, sota la direcció tècnica de l'enginyer Pròsper Lafarga.[15] Després que Verde redactàs el seu projecte, el duc dictà un decret, el 05-12-1671, per tal d'obrir «un nuevo cauce que desvíe el agua viva de la acequia Mayor de esta villa, apartàndola del pantano.» Les obres s'havien de traure a subhasta i havien de ser costejades amb el producte de l'arrendament de les botigues i tavernes, el qual s'havia usat fins aleshores per a la fàbrica del pantà.[16] En aquest document, el duc de Maqueda exposava clarament el problema de l'augment de la salinitat de l'aigua: «somos informados de que el agua viva de la acequia Mayor de nuestra villa de Elche, por ocasión de entrar y de incorporarse en el pantano donde se recogen las aguas pluviales, recibe grande daño y malas calidades, recociéndose y tomando amargura, por lo que se detiene entre las malas plantas y cieno del dicho pantano y por la detención del sol y demás temporales, de que se sigue gran perjuicio a las personas particulares dueñas del útil del agua viva de dicha acequia Mayor (...) por cuyas causas nos han suplicado diferentes vecinos de dicha villa fuésemos servidos de mandar que la dicha agua viva de la acequia se conduzca a los riegos por nueva acequia, que se haga desde antes de entrar en el pantano, conformes a la planta que está hecha por Francisco Verde, maestro mayor de aguas y matemático en el Reyno de Valencia». El duc, a més d'autoritzar que es fes l'obra de desviació, nomenà Joan Esplà i Josep Mollà encarregats d'estudiar el projecte de Verde i de fer la contractació de les obres.[17] L'obra, però, no es va executar i el 17-04-1691 el Consell tornà a tractar del començament d'aquesta obra, «pues de altra forma, estant com està lo pantano ple de ruïna y fent-se l'aygua de mala calitat, es perdran los olivars y orts». Segons Gozálvez s'arribà a proposar el tancament del pantà, per a la qual cosa l'arquitec-

---

13 *Papeles curiosos*, vol. 1, doc. 54, p. 283r, AHME

14 Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 214

15 Rafael Navarro, *Los arquitectos del templo de Santa María*, 1980, p. 45-46

16 Llig. H/23-39, AHME. Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 214

17 Citat a alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 335-336

te Joan Fauquet (Juan Jauquet, escriu Gozálvez) presentà dos projectes que no es realitzaren per mancança de diners.[18] Hom tornà a tractar el problema de la salinització de l'aigua del pantà en diverses ocasions fins ben avançant el nostre segle. Així, segons Ibarra, pel fet de trobar-se situat el pantà sobre terrenys salnitrosos, el 1914 passà com a finals del sis-cents, quan l'aigua, «por no haber llovido, como por la poca agua que tenía, salía abrasada y muy salada por recocerse allí y abrasaba las plantas en lugar de alimentarlas.»[19]

[18] Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 214-215

[19] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 25

3. PANTÀ AL SET-CENTS

Al llarg del set-cents la preocupació del Consell d'Elx per l'obra del pantà fou constant i abunden les notícies sobre els informes tècnics i les obres de reparació que s'hi van fer. Les obres no s'aturaren pràcticament durant tot l'últim terç del segle i foren nombroses les visites, els informes i els dictàmens per a netejar-lo, reparar-lo o millorar-ne les condicions. La producció d'aquests documents fou conseqüència del fet que el Capítol solia portar al pantà perquè el veiessen i informassen sobre el seu estat tots els arquitectes i enginyers que projectaven i dirigien obres públiques a Elx, especialment les de la nova església de Santa Maria. Per la gran necessitat que hi havia de l'aigua de les séquies per als usos domèstics urbans, en moltes ocasions el problema no era constructiu, sinó d'higiene, puix que l'aigua venia pudenta o bruta per llot o per terra. Així, el 1724 el mestre fra Francesc Raymundo, director de les obres de la cúpula de Santa Maria, feu visures al pantà, puix que s'havia obert el portó i l'aigua venia bruta de tarquim. El Consell demanà al frare que veiés si es podria fer un marc de bronze a la paleta, com també una estacada perquè l'aigua isqués clara. En aquella ocasió es manà que es deixàs oberta la comporta per tal que les avingudes netejassen «el mucho tarquín que tiene el pantano».[1] També foren constants els intents de la vila per millorar la qualitat de l'aigua que venia a Elx. El 1731, el Consell hi portà els enginyers militars Alejandro de Rez (o Derretz) i Fernando Valero per tal que estudiassen la possibilitat de portar aigua dolça per a abastir una font pública. Hom insistí de bell nou en la necessitat de contruir el canal de desviació que ja hem vist esmentat al sis-cents. Els enginyers havien d'estudiar la possibilitat de fer «una acequia para las [aguas] vivas separadas del pantano, a fin de conseguir por este medio su mejor calidad, que se limpie dicho pantano y que no falte el agua natural para el riego y servidumbre de este pueblo que cada día se halla con la mayor aflicción por esta falta, con el motivo de serrarse las paletas con las avenidas, ocasionándolo las

[1] *Libro de cabildos*, acta del 17-10-1724, AHME

muchas inmundicias que la continuación de las aguas pluviales han dexado en el pantano»[2]. Amb motiu d'aquella visita, Derretz dibuixà un plànol del pantà datat el 1732 que potser acompanyà un informe. L'original del plànol de Derretz, d'una gran qualitat tècnica, es troba actualment en l'arxiu de l'arquitecte Antoni Serrano Bru (AASB). En l'Arxiu Històric Municipal hi ha també una còpia, feta per Ibarra i reproduïda en el seu llibre sobre el reg d'Elx. En aquest plànol, l'enginyer militar dibuixà el pantà existent i la planta del canal de desviació que projectava fer a la banda de llevant, sobre la serra del Castellar. En el plànol hi ha, a més, una escala gráfica de toeses, així com quatre detalls: dues seccions del canal i la planta i la secció de les obertures que calia deixar-hi perquè l'aigua de pluja que baixava per la serra passàs per sota i pogués arribar al pantà sense emportar-se l'obra. El primer detall es titulava «Perfil de la acequia en la parte que se necesita hacerla de mampostería», el tercer detall era el «perfil de la acequia cortado por la parte donde pasan los pequeños conductos para el tránsito de las aguas llovedizas que bajan al pantano desde las alturas» i el quart detall era la planta corresponent a la secció anterior.[3] Com veiem, doncs, la preocupació per aconseguir que el pantà fos una obra útil fou constant i el Consell hagué de dictar, a més, disposicions per tal de mantenir-lo net i en bon estat. Així, el 1741 el mateix interior del riu i del pantà s'utilitzaven com a terra de conreu, ja que l'Ajuntament prohibí plantar, llaurar i sembrar les terres de dins de la rambla o del pantà, tant perqué s'ocupaven assagadors públics necessaris per al trànsit dels ramats, cosa prohibida per dret reial, segons es deia, com perquè amb aquestes operacions la terra quedava solta i les avingudes la portaven al pantà i l'enterraven i féien malbé les paletes, «como la experiencia lo manifiesta». Tal extrem fou comunicat per l'escrivà als que hi tenien terres i per ban a tot el veïnat.[4]

Durant les primeres dècades del set-cents, l'obra del pantà encara es considerava comunal, com molts altres béns del terme, i no fou fins el 22-11-1743 que la vila se n'apropià, és a dir «se declaró por propio de ella un estanque o pantano que tiene construido dentro de su término, donde se recogen assí las aguas naturales como las pluviales», segons una informació gairebé contemporània continguda en la provisió del Consell de Castella del 1763, per la qual es nomenava l'arquitecte Marcos Evangelio director de les obres de reconstrucció del pantà.[5] Com hem dit, les inversions en obres foren també nombroses durant el set-cents, espe-

---

2 Ibídem, acta del 30-10-1731 i memorials annexes, AHME

3 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, encartament

4 *Libro de cabildos*, acta del 08-02-1741, AHME

5 Ibídem, memorial annex a l'acta del 08-08-1763, AHME. Rafael Navarro, *Los arquitectos del templo de Santa María*, 1980, p. 91-92

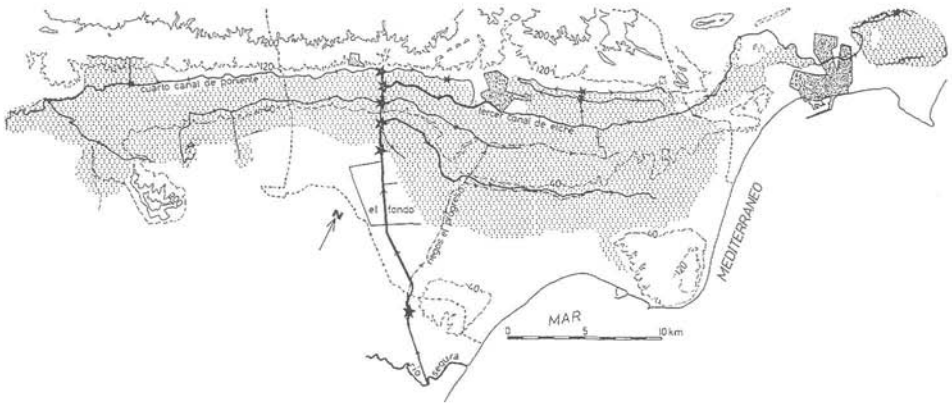

Red de canales y área beneficiada por Riegos de Levante y Riegos El Progreso, segons Gozálvez, en Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 236

cialment durant la segona meitat del segle. Així, el 1747 es feren obres en el pantà consistents en un torrelló de pedra sobre la paret de tancament. En el llibre d'actes no s'especifica la finalitat d'aquesta intervenció, però té interés remarcar el fet que per tal de dur-la a terme hom seguí ja un procediment modern de projectació i contractació, habitual a partir del set-cents, com és sabut, però del qual aquest és un dels primers exemples que tenim constància a Elx. Així, l'escrivà municipal Jeroni Ruiz redactà un interessant document compost per nou capítols i condicions molt detallats on es determinava la qualitat dels materials que emprarien, es descrivia la posada en obra i s'assenyalaven el termini per a acabar l'obra i les obligacions del mestre a favor del que es rematàs. El Capítol veié aquest document amb l'assistència de Joseph Terol, «maestro arquitecto y de cantería de la ciudad de Alicante, que a este fin y el de reconocer el Paredón del Pantano ha sido llamado por la Ilustre villa» l'aprovà, manà fer publicitat de la subhasta per les poblacions veïnes i fixà la data de la rematada per al diumenge 30-07-1747.[6] L'obra es va rematar a favor de Joseph Puerto, mestre pedrapiquer de la ciutat d'Alacant, per 179 lliures. Dos mesos després ja s'havia acabat, però el mestre Puerto considerà que havia perdut diners en l'obra i demanà al Consell un augment addicional de 21 lliures, que li fou concedit.[7]

Durant la segona meitat del set-cents van augmentar les despeses en obres de reparació i reconstrucció, i també els informes, les visites d'inspecció, etc.

---

6 *Libro de cabildos*, acta del 22-07-1747 i memorial annex, AHME

7 Ibídem, acta del 25-09-1747 i memorial annex, AHME

Aquesta intensa activitat estava motivada per les freqüents destruccions de l'obra originades per les fortes avingudes d'aigua, especialment els mesos de tardor. Així, Navarro cita un document segons el qual el 31-11-1751, «habiendo acahecido una crecidísima avenida, quedó dicho estanque totalmente arruinado, dejando todo su cauce lleno de ruina, fango y tarquín»[8]. Potser aquesta dada es refereix a la gran avinguda del 31-10-1751 que s'emportà el pont Vell. Tanmateix, segons els llibres d'actes municipals, en aquesta ocasió no es va destruir l'obra sinó, que únicament «la corriente de las aguas havía inundado y empotado de sieno la salida que tenían por la paleta del pantano», motiu pel qual el Capítol acordà obrir el portó per netejar-lo.[9] L'any següent, el 1752, inspeccionà «la cava del pantano» l'arquitecte Gaspar Cayón, autor dels plànols per a la reconstrucció del pont Vell.[10] Però no s'hi degueren fer obres de reparació fins els anys seixanta, quan hi hagué al pantà la intervenció del gran arquitecte acadèmic Marcos Evangelio, que es trobava a Elx comissionat pel Consell de Castella per a dirigir les obres d'acabament de l'església de Santa Maria. El 29-03-1762, el Capítol acordà que es fes «la acostumbrada visita a la azequia Mayor y pantano propios de la Ilustre villa». En aquesta ocasió, però, hi devia anar també Evangelio per dictaminar sobre els mitjans que caldria usar «para limpiarle de la Ynundación con que en años anteriores quedó cubierto y extinguido, con el costo y maniobras que se necesitan para ponerle corriente como de antes lo estava», com també per a evitar que es repetiren situacions semblants. S'havia d'estudiar també la forma d'aconseguir que mentre duraren les obres no mancàs a la població «el agua de calidad, que no le sea nosiva.»[11] Als pocs dies, el 03-04-1762, Evangelio féu un primer informe on donava la seua opinió sobre el tema.[12] El Capítol veié aqueix informe el 14-04-1762 i aprovà que s'executàs el que projectava Evangelio, sota la seua direcció i començant per les obres que ell mateix triàs com a més urgents.[13] Tanmateix, uns dies després la vila se'n tornà arrere i decidí que aquest dictamen no li semblava suficient i, per tant, en demanà un altre on s'havia d'especificar si la reparació afectaria la normalitat del reg i si l'eixida de fang produiria malalties. El segon informe d'Evangelio, del 30-04-1762, considerà més detalladament els sistemes previstos per a posar en ús el pantà, com també el cost de les diferents partides de l'obra. D'aquest segon informe quedà a Elx un exemplar intitulat «Copia de la relación hecha por D. Marcos Evangelio, Maestro de Arquitectura, de las obras que se necesitan para el res-

---

8 Rafael Navarro, *Los arquitectos del templo de Santa María*, 1980, p. 91-92

9 *Libro de cabildos*, acta del 03-11-1751, AHME

10 Ibídem, acta del 26-06-1752, AHME

11 Ibídem, acta del 29-03-1762, AHME

12 Ibídem, 1762, memorial núm. 5, AHME

13 Ibídem, acta del 14-04-1762, AHME

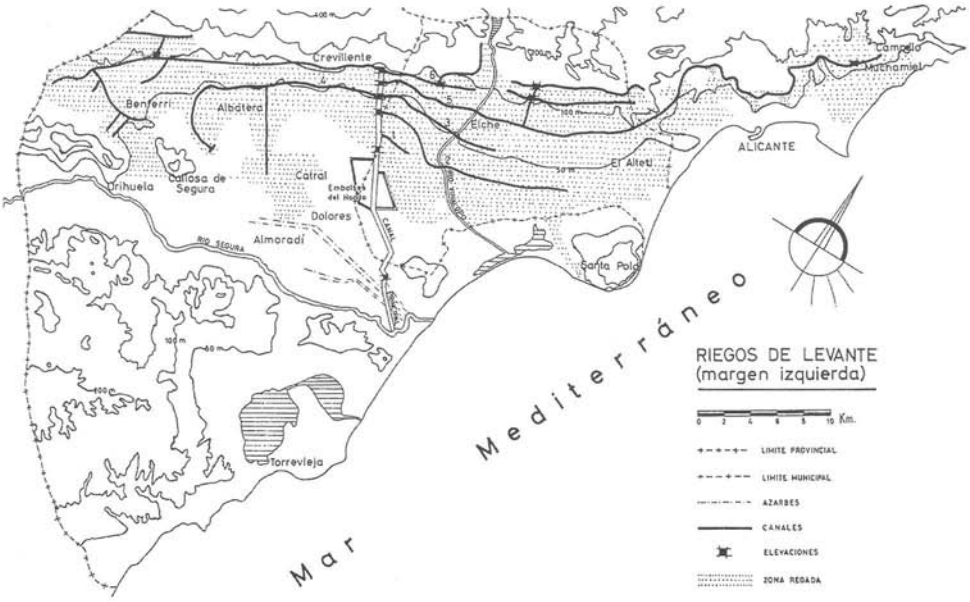

Canales de Riegos de Levante, segons Gil i Olcina, en Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 546

tablecimiento del pantano y coste para ponerle corriente, cuyo original se ha remitido al Iltre. Sr. Marqués de Avilés, intendente general de este Reyno.» Segons aquest interessant document, la finalitat del dictamen d'Evangelio sobre el pantà havia de ser «ponerlo corriente, como lo está el de Elda y Alicante, de modo que pueda guardar el Agua Pluvial y usarse de ella sin que se experimenten las imposibilidades y detensiones que antes quando estava en uso, y para que durante la obra no falte el agua a su común y si será nosiva y podrán resultar algunas enfermedades quando se destape el portón para sacar el fangue que ensierra dicho pantano». Segons Evangelio, en primer lloc s'havia de fer «un cubo de piedra de sillería por el medio de un torreón o macho que aparese en medio de la muralla de dicho pantano», amb «una mina que atraviese todo el espesor de la muralla» i una casamata, amb una paleta de bronze moguda per un engranatge que permitís pujar-la i baixar-la amb facilitat. S'havia de fer també un portó nou, «con diferente disposición a el que oy subsiste» per a poder obrir-lo i tancar-lo cada cert temps i evitar que s'encaixàs per no moure'l. A més, s'havia de separar l'aigua del fang. En substitució del canal de desviació projectat s'havia de fer «una paret en el paraje que oy está la rafa o toma de la asequia que riega el término de esta villa que comunmente llaman la Casa de las Tablas. «Per a previndre les avingudes, en aquesta paret havia d'haver dos forats, un situat més baix i l'altre més alt: quan vingués molta aigua i fang s'hauria de tancar l'inferior i s'agafaria per l'altre l'aigua per a la séquia Major. També s'havia de fer una nova paret, «fundada en terreno firme,

que la parte exterior ha de ser de piedra síllería y todo el corazón de mampostería» per tal de cosir la paret del pantà a les serres laterals i evitar així les filtracions que s'hi produïen. Aquesta obra, la més cara i la més complexa tècnicament, era la que més preocupava Evangelio, puix que «sin este preparativo, no solo se perdería la obra que llebo dicho, sino es aún la vieja.» Respecte a la preocupació per la infecció de l'aire si s'obria el portó que feia més de dotze anys que es trobava tancat, tant Evangelio com els metges de la vila foren de l'opinió que no afectaria la salut de la població, puix que «en este tiempo es natural (que) qualesquiera cosas o animalejos que las avenidas haian enserrado que pudieren infisionar el Agua, el transcurso del tiempo ha de haverlas consumido y echo tierra o fango». Així, es considerava que la comporta es podia obrir i tancar sense por quan hi haguessen avingudes per fer que l'aigua s'emportàs el fang, netejàs la cubeta i s'hi poguessen guardar fins a 50 o 60 pams d'aigua. Per a garantir-ne l'abastiment mentre duraven les obres, Evangelio proposà que, abans d'obrir el portó, s'ompliren d'aigua clara les basses pròximes a la vila. Finalment exposà que les obres s'havien de donar a jornal, puix que «en obras de agua no se puede ajustar ni tener presente las cosas que han de suceder, pues por lo ordinario se ven algunas que no se esperavan».[14] Com havia previst Evangelio, el portó es va obrir aquella primavera i l'aigua degué eixir molt bruta, ja que el juny següent, en lloc de l'enginyosa proposta d'Evangelio de fer una paret amb forats a dues alçades per a prendre l'aigua, el Capítol tornà a tractar el tema de la séquia de desviació del pantà i acordà que es fes «por la falda del monte de la cava del pantano de la parte de poniente, a fin de que venga el agua clara para la servidumbre de la población, que en el día subsiste muy arenada desde que se abrió el portón.»[15]

Però cap de les obres de reconstrucció i consolidació proposades per Evangelio es degué fer, ja que l'any següent, el 1763, cent quaranta «vezinos y hacendados de esta villa» presentaren un memorial a l'Ajuntament insistint en el fet que «desde el año 1751 en que acaheció la crecidísima avenida de aguas quedó el Pantano totalmente arruhinado, assí por la rotura que efectuó en la cava, como por aver dejado todo su cause lleno de fangue, sin poder contener porzión alguna de agua pluvial de avenidas, para con ella, a sus tiempos, practicar los correspondientes riegos». Els propietaris exposaren «los gravísimos inconvenientes que se siguen de su retardada reparación», puix que havien decaigut les collites dels horts de palmes i les de forment i civada, la collita d'oli havia quedat reduïda a la meitat i, mentrestrant, s'havia de seguir pagant la pen-

---

[14] Ibídem, 1762, memorial núm. 7, AHME. Rafael Navarro, *Los arquitectos del templo del Santa María*, 1980, p. 88-90

[15] *Libro de cabildos*, acta del 30-06-1762, AHME

Pantà d'Elx, ca. 1990. Es pot veure l'extensió de l'aigua que omplia el vas, la vegetació pròpia de les zones humides a les vores i, al fons, la taca produïda pels abocaments de les serradores de marbre de Novelda, tarja postal, col·l. G. Jaén

sió anual de 420 pesos a la casa dels Llanos pels diners emprats un segle abans per a construir el pantà. Finalment, els signants demanaven que «se condigne mandar la reparazión de dicho edificio, ya formalizando reparto según el número de taullas de cada indivíduo sujetas a riego o ya poniendo en práctica los derechos de nuevo impuesto».[16] Finalment, el 30-06-1763 es dictà una reial provisió per la qual «se encargó la obra del Pantano que se expresa en dicha petición

[16] Ibídem, 1763, memorial núm. 16, AHME

al Arquitecto Dn Marcos Evangelio, atendiendo a ella sin más aumento de salario que el que tiene por la fábrica de la Yglesia». També s'autoritzà la vila a prendre diners dels fons de propis i arbitris per a destinar-los a l'obra.[17] El 1764, aquestes obres es trobaven ja molt avançades, puix que en la visita ordinària que alcalde, regidor i síndic feren al pantà i la séquia Major, van reconéixer «todas sus obras, empezando por la cava o Rotura que actualmente se está trabajando en ella y la encontraron muy adelantada y en bellísimo estado para poder contener dicho Pantano en su cauze porción de agua de bastante consideración».[18] Les obres es degueren acabar aviat ja que, segons Ibarra, el 17-07-1765 el municipi nomenà un pantaner i un ajudant.[19] El 26-06-1767, el Consell tornà a nomenar pantaner i ajudant i va veure, així mateix, els «Capítulos que deverán guardar y observar el Pantanero y Ayudante a cuio cargo se puciese el cuidado y conservación del Pantano». També el contingut d'aquest document és revelador de la gran importància que la vila donava al pantà, puix que s'hi estipulaven condicions molt precises i estrictes, tant per a la guarda de la presa com per a l'ús dels predis veïns. Així, en cap moment s'havia de deixar sol l'edifici, sinó que de dia havia de ser-hi un dels dos encarregats i de nit, tots dos. Ningú no podia entrar a la casamata on estava col·locada la paleta per al govern del pantà, ni entrar a la volta on hi havia el portó. Els dos homes havien de moure la paleta cada tres dies perquè no es rovellàs. A més, ningú no podia fer llenya ni pasturar els ramats per les vores de l'aigua, ni llançar-hi pedres rodant, ni passar per damunt de la paret. I, en fi, pantaner i ajudant havien de tenir en bones condicions la barca i els estris que la vila els lliurava.[20] A finals dels anys seixanta hi ha notícia encara de diverses operacions i obres de manteniment. Així, el 1767, l'enginyer Pedro de Ara, que aleshores dirigia les obres de la caserna de cavalleria, hagué d'intervenir en el pantà i, segons l'acta municipal del 30-10-1767, ho féu amb èxit, puix que aconseguí «desembarasar el portón del pantano de un peñasco que se atracó por lo interior de él y embarasava absolutamente la salida de las aguas».[21] Uns dies després, Ara féu un nou reconeixement de l'obra, motivat pel fet que l'aigua s'havia endut el portó quan es va obrir la comporta per netejar el pantà. En el seu informe, signat el 08-11-1767, l'enginyer donà instruccions tècniques molt precises per a la reparació i la neteja del vas, tot insistint en la gran utilitat de la fàbrica, ja que es tractava de «la

---

17 Ibídem, acta del 08-08-1763 i memorial annex, AHME. Rafael Navarro, *Los arquitectos del templo de Santa María*, 1980, p. 92

18 *Libro de cabildos*, memorial annex a l'acta del 23-03-1764, AHME

19 Pedro Ibarra, «El pantano del Elche», *El Eco Liberal*, 08-05-1892, p. s/n

20 *Libro de cabildos*, memorial annex a l'acta del 09-02-1767, AHME

21 Ibídem, acta del 30-10-1767, AHME

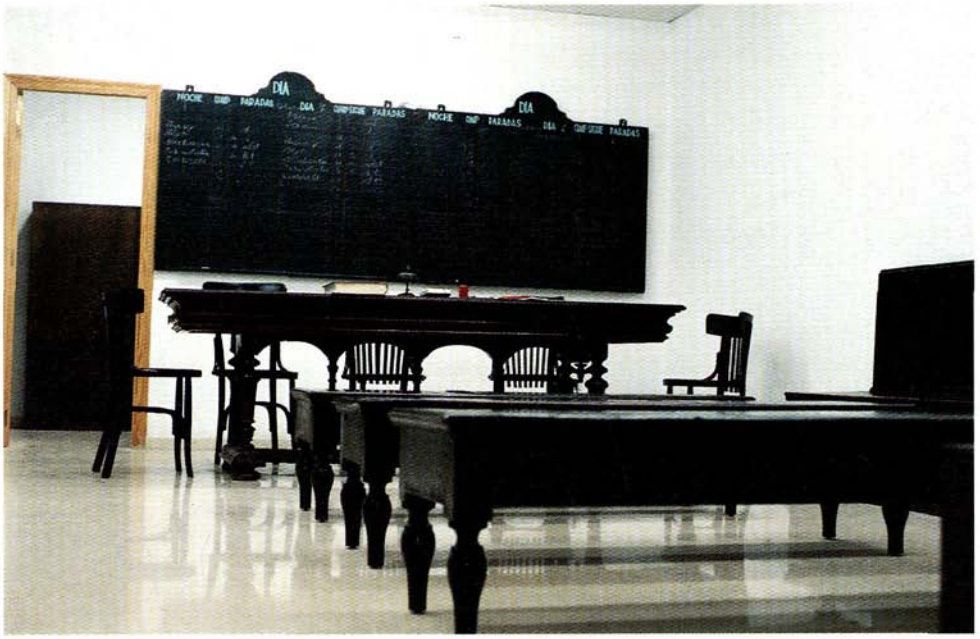

Saló de venta de l'aigua de Troneta o *Comunidad de propietarios de la Acequia Mayor del Pantano*, a Elx, 1998, col·l. G. Jaén

alaja más preciosa que tiene esta gran población y que la riquesa, el bien estar y la vida de este pueblo consiste en que este Pantano esté corriente, pues sin eso, ni los molinos de aceite y harineros pueden moler, ni regarse tan dilatada y deliciosa huerta».[22]

Però tots els esforços va ser inútils. El pantà no arribà mai a funcionar adequadament i els problemes va ser continus. Així s'exposava uns dies abans que Ara fes el seu informe, el 04-11-1767, quan el Capítol es lamentà dels múltiples i greus perjuís «que se vienen experimentando desde que se abrió el portón del pantano, a ocasión de la crecida porción de cieno y maleza que dexó a la salida de él, sin poderse separar por la falta de aguas vivas, mediante lo qual, no pudiendo salir las naturales por la paleta, ni cerrarse por aora dicho pantano, respecto que desde el día de su apertura se perdió el portón, las que salen, tropezando con el cieno, ni sirven para los riegos ni pueden beber en ellas las gentes pobres que no tienen cisternas, ni lo son útiles para el servicio de los molinos de aceyte».[23] Dos dies després, el 06-11-1767, el Capítol insistí de bell nou que «las repetidas avenidas de aguas lluvias del próximo mes pasado», que s'havien endut el portò del pantà, van destruir també «la rafa eo presa principal de donde toman las [aguas] natura-

[22] *Papeles curiosos,* vol. 3, p. 267, AHME

[23] *Libro de cabildos*, acta del 04-11-1767, AHME

les para el riego de la Huerta por la Acequia Mayor» i acordà netejar i reparar l'obra a jornal, puix que las «que se hacen por remate, por más capítulos y condiciones que se pongan para asegurar su idoneidad y fortaleza, nunca puede conseguirse como corresponde, por el estudio que ponen los asentistas en el ahorro de materiales y jornales, de que se siguen los daños que se dexan entender y de que se deven huir, especialmente en las obras que se hacen en agua.»[24] Dos anys després, el 1769, el Consell tractà la possibilitat de fer un altre forat en la paret del pantà, immediat a la paleta. Tanmateix, els pèrits no acabaven de decidir si era o no era convenient fer-lo i, com dos anys abans, el Capítol volgué aprofitar l'estada a Elx de l'enginyer militar Pedro de Ara per a demanar-li que visuràs l'edifici i emetés un informe. Ara havia d'estar assistit per Sebastià Garrafulla, mestre pedrapiquer que havia fet d'oficial major «en las obras nuevas de dicho pantano» i, per tant, podria «poner en su noticia quanto necesitase». L'enginyer, però, s'excusà i digué que no podia accedir a la comanda de la vila. Així, doncs, el Consell manà que fes l'informe Garrafulla tot sol.[25]

Finalment, durant els anys setanta i vuitanta s'aconseguí que el pantà funcionàs de manera adequada, probablement perquè no hi van haver fortes avingudes d'aigua. Aquests anys el Consell prengué en diverses ocasions, com a cosa habitual, l'acord de desarmar i/o netejar les paletes i el portó, fer una roda de bronze en la maquinària de la paleta o pagar petites obres de composició fetes en l'edifici.[26] El 1782, però, la vila tenia pendent d'aprovació en el Consell de Castella un projecte «sobre reparación del paredón o muralla del pantano», amb un cost de més de 10.000 lliures, puix que aquest projecte fou un dels que la vila posà com a excusa per tal de no accedir a la proposta de l'Estat de comprar accions del banc de San Carlos, creat aquell any.[27] En efecte, el 22-09-1786, l'arquitecte acadèmic valencià Vicent Gascó escrigué des de València al Consell d'Elx una carta en què donava instruccions sobre el començament de certes «obras en el pantano», de les quals ell havia fet un projecte, ja aprovat pel Consell. Segons el parer de Gascó, «V.S. podrán desde luego elegir un maestro de obras práctico y de su satisfacción para que execute las del pantano con arreglo a la orden del Consejo y al proyecto que yo hice y se ha servido aprobar», com també que «se acopie una porsión de cal, y que se le amase con arena de buena calidad; como igualmente que se dé principio al arranque de la cantería de las sercanías del pantano». Però l'arquitecte també advertia sobre les possibles inclemències del temps de tardor que es trobava pròxim: «Si a V.S. le parece que

---

[24] Ibídem, acta del 06-11-1767, AHME

[25] Ibídem, actes del 06-09-1769 i 15-09-1769, AHME

[26] Ibídem, actes del 12-05-1775, 22-11-1776, 08-08-1777, 22-01-1779 i 14-01-1780, AHME

[27] Ibídem, 1782, memorial núm. 21, AHME

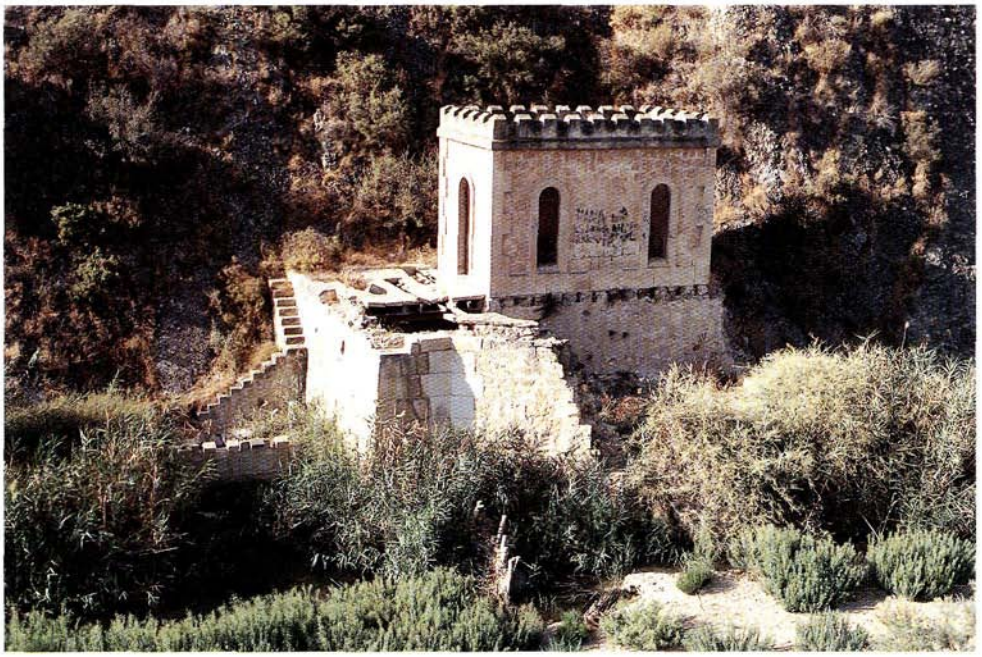

Molí de Pavia, al terme d'Asp, lloc on el canal de desviació pren l'aigua del riu Vinalopó, 1998, col·l. G. Jaén

por lo adelantado de la estasión convendrá diferir el acopio de materiales y el arranque de la cantería para el siguiente año, pues casi nos hallamos ya en el Ymbierno, lo tengo esto por mejor y de mayor aorro en el gasto de la obra y así espero me avisen V.S. lo que tienen por más conveniente.»[28] Tanmateix, les obres indicades per Gascó no es degueren començar de seguida, puix que en els llibres d'actes municipals del 1788 es torna a indicar que anaven a iniciar-se obres en el pantà, per la qual cosa el Consell es va veure obligat a destapar el portó i omplir les basses i els pous per al consum domèstic de la vila abans de començar-les i tirar l'aigua a la rambla.[29] El 1791, aquestes obres encara no s'havien pogut concloure per problemes administratius, cosa que, segons l'acta, les exposava a un perill eminent. El 29-04-1791, com que l'intendent no havia contestat els anteriors avisos de la vila, per si s'havien perdut els papers, el Capítol acordà tornar a escriure-li.[30] Les obres iniciades el 1786 es deuen correspondre amb les realitzades per un mestre de nom Pasqual Berenguer, qui el 30-12-1791 presentà al Consell una certificació d'obres en el pantà per valor de 26.597 reals, una suma important si la comparem amb les despeses habituals fetes aquells anys pel municipi en altres obres urbanes.[31] A final de segle, el

---

28 Ibídem, 1786, memorial núm. 7, AHME

29 Ibídem, acta del 04-01-1788, AHME

30 Ibídem, acta del 29-04-1791, AHME

31 Ibídem, acta del 30-12-1791, AHME

Consell continuà projectant la millora del pantà, ja que segons l'acta municipal del 08-08-1793 s'hi havien de fer grans obres, consistents en «serrar el Portón del Pantano» per tal de reportar utilitat «a el público, [y] los riegos de olivares y tierras en el próximo simentero». Aquestes obres havien estat ja autoritzades per l'intendent del Regne i s'havien pressupostat en 600 lliures, però com que la Junta Municipal de Propis no disposava d'aqueixa quantitat de diners, exposà el problema al Capítol.[32]

Potser el projecte d'aquesta obra fou el motiu pel qual l'arquitecte acadèmic Josep Gonzálvez de Coniedo, que aquells anys es trobava a Elx, dibuixà una interessant secció del pantà, dibuix del qual coneixem una còpia feta per Ibarra, titulada *Plano horizontal del buzón o surtidor del agua del Pantano para demostrar la obra que se ha de hacer para la colocación de la compuerta o Portón como se hallaba antiguamente*.[33] Malgrat les importants intervencions que hi va haver a finals del set-cents i també, com veurem, a principi del vuit-cents, a meitat del XIX el pantà es trobava en mal estat. Segons l'acta municipal del 07-12-1841, el pantà es trobava destruït des que una forta avinguda d'aigua per la rambla el 08-09-1793 l'enrunà i deixà l'edifici «sin uso alguno». Ibarra donà per bona aquesta notícia del vuit-cents i la replegà en diversos escrits del 1892, el 1895 i el 1914, i dóna també de vegades com a data de la destrucció el 03-09-1793.[34] Tanmateix, en les actes municipals d'aquell any hom només consignà que el 14-10-1793 hi hagué una forta avinguda d'aigua que va malmetre el pont Vell, però no es deixà dit res del pantà.[35] La notícia del total enrunament del pantà el 1793 contrasta amb acords posteriors del Consell, com ara el del 31-12-1793, pel qual s'aprovà un certificat del sobrestant i del mestre pedrapiquer de les obres del pantà que pujava a l'enorme suma de 4.194 lliures, les quals, segons s'especificava, s'havien gastat entre gener i novembre d'aquell any.[36] També hi va haver obres el 1796, puix que a final d'aquell any el sobrestant Blai Bernabeu i el mestre d'obres Antoni Jover presentaren onze certificacions de les obres fetes que pujaven a 12.322 reals.[37] També Gozálvez cita la col·locació d'un nou portó el 1797 que es va trencar el 1802.[38]

---

32 Ibídem, acta del 08-08-1793, AHME

33 *Varios*, vol. 4, doc. 3, AHME

34 *Libro de cabildos*, acta del 07-12-1841, AHME. Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 08-05-1892, p. s/n. Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, 1895, p. 165. Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 80

35 *Libro de cabildos*, acta del 14-10-1793, AHME

36 Ibídem, acta del 31-12-1793, AHME

37 Ibídem, acta del 30-12-1796, AHME

38 Vicente Gozálvez, *El Bajo Vinalopó*, 1977, p. 215

Finalment esmentem que quan Cavanilles visità el pantà, devers el 1796 o 1797, el trobà buit, però no referí que la presa es trobàs malmesa ni tampoc que hi hagués obres a mitjan fer. D'altra banda, la descripció que Cavanilles feu del pantà d'Elx és una excel·lent mostra del seu pensament il·lustrat i la seua esplèndida prosa. Paga la pena transcriure'n alguns paràgrafs: «De allí adelante todo son cerros coronados de piedra, cuya base por lo común es térrea, aumentan progresivamente de altura, y al fenecer dexan una garganta o profundo barranco en que se halla el pantano, el qual se compone de un murallón que en arco une los dos cerros, y tiene 100 palmos de altura, con 54 de espesor en la base, y 40 en la parte superior, donde forma una terrasa o esplanada de 85 varas, espacio que media entre dichos cerros. Tiene también su puerta excavada en la raiz de uno de los cerros para soltar las aguas cuando ha de limpiarse; pero ni es tan ancha como la del pantano de Tibi o Alicante, ni la obra tan soberbia, bien que compuesta de sillares». Advertia Cavanilles que aleshores el pantà es trobava buit i amb molta terra, puix que la comporta «estaba abierta a la sazón, y pude entrar en aquel dilatado estanque, sin más aguas entonces que las que continuamente corren por el barranco: vi en lo interior lomas considerables de tierra, que deben disminuir la capacidad; y en el cubo o cilindro hueco y tan alto como el murallón, varias ventanas por donde las aguas embalsadas entran y van baxando en busca del grifo o paleta para salir a descubierto, y correr hacia las huertas».[39] A la vista d'aquestes dades, doncs, pensem que no hi va haver la destrucció i la inhabilitació total de l'obra del pantà el 1793 i que l'abandó definitiu de l'edifici, si és que es va produir, ho fou durant el període de misèria dels anys 1808-1829, com a conseqüència de la situació provocada per les guerres, les epidèmies, els terratrèmols, els conflictes polítics i la mancança de diners. Altres autors també han mostrat la seua estranyesa davant aquest suposat enrunament total del pantà el 1793. Així, Eugenio Sánchez, en el catàleg de plànols d'obres hidràuliques de l'Arxiu del Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme, en parlar del pantà d'Elx suposa que «el Ayuntamiento tomó las prevenciones necesarias para su parcial utilización, pues en varios expedientes custodiados en el Archivo del Ministerio, se mencionan riegos y subastas de aguas anteriores a 1836».[40]

---

[39] Antonio Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, 1795-1797, vol. 2, p. 274

[40] Eugenio Sánchez, *Planos históricos de obras hidráulicas*, 1985, p. 334

4. PANTÀ AL VUIT-CENTS I AL NOU-CENTS

Com a finals del segle anterior, també les notícies del començament del vuit-cents parlen d'un pantà encara en ús. Així, el 1802 hi havia aigua embassada, ja que poc abans de la visita a Elx dels reis Carles IV i Lluïsa de Borbó, es consignava amb consternació en les actes municipals que s'havia trencat el portó i se n'eixia l'aigua tota bruta, la qual cosa, evidentment, era especialment greu pocs dies abans de la visita dels reis i el seu nombrós seguici, els quals necessitaven l'aigua per a l'ús domèstic. Hom referia que «ha saltado el portón que retenía las aguas del pantano y se está saliendo toda el agua, motivo por el que viene el agua turbia, inútil para todos los consumos del pueblo».[1] Tretze anys després, però, en la sessió del 09-11-1815, amb motiu d'un debat sobre l'assignació de sou a l'alcalde major, ja es parlà de la necessitat de reedificar el pantà.[2] Els anys deu i vint, però, foren difícils. Hi hagué la Guerra del Francés, les grans epidèmies de febra groga i còlera del 1811 i els anys següents i els forts terratrèmols del 1829. Malgrat això, alguns autors mantenen que hi hagué una reparació del pantà el 1836 feta per l'Ajuntament després que una riuda obrís «un gran boquete en la presa.»[3] Tanmateix, no hem trobat consignada aqueixa destrucció ni l'hipotètica intervenció municipal d'aqueix any. Amb seguretat, la reconstrucció del pantà es tornà a plantejar als anys quaranta amb motiu, segons es deia, d'una gran sequera. Aquesta època era, certament, econòmicament més pròspera i la burgesia, que ja tenia el poder municipal, tenia nombrosos interessos en el desenvolupament agrícola d'unes terres de la seua propietat acabades d'adquirir a una noblesa en decadència o a l'Estat que les havia desarmortitzat. Així, el 07-12-1841 l'Ajuntament considerà

---

1 *Libro de cabildos*, acta del 06-12-1802, AHME

2 Ibídem, acta del 09-11-1815, AHME

3 José Fernández, ed., *Catálogo de noventa presas*, 1984, p. 249. Eugenio Sánchez, *Planos históricos de obras hidráulicas*, 1985, p. 334

que la mancança d'aigua en aquest terme havia destruït tot de vinyes, oliverars i arbres fruiters i els planters i els arbrats desapareixien. En canvi, es deia, una obra útil com el pantà, que podria ser summament beneficiosa per a l'agricultura del terme, es trobava sense ús, destruïda, s'insistia, des del 08-09-1793, «por efecto de un diluvio de aguas». Com a que l'Ajuntament adduí que no disposava de recursos per a reconstruir l'obra, es convocà junta de les séquies Major i de Marxena per tal de plantejar la cessió del pantà al comú dels regants i que ells costejassen les obres de reconstrucció. La cessió s'havia de fer conforme es trobava l'edifici, amb totes les seues vessants, drets i deures, dels quals era especialment gravós el cens del comte de Torrellano, pres per a construir el pantà dos segles enrrere. A més de fer-se càrreg de tot, els regants havien d'entregar 30.000 reals per a la casa de beneficència.[4] Certament, amb la cessió del pantà per l'Ajuntament als propietaris de l'aigua, igual que amb la cessió de les séquies feta el 1791, ens tobem al davant de la desamortització d'un bé comunal plantejada en benefici d'uns nous empresaris agrícoles, entre ells el mateix alcalde Josep Bru i Piqueres, que formaven part d'una nova classe social que emergia triomfant de la revolució burguesa.[5]

Les condicions de cessió del pantà foren molt favorables per a la burgesia que el va rebre. Fins i tot s'acordà que el lliurament dels 30.000 reals a l'hospital es fes quan volguessen els comuns de les séquies, encara que, mentrestant, havien de pagar un interés del 5%. També la cessió i la reconstrucció del pantà foren ràpides gràcies als interesos en joc i a la bona situació econòmica de l'Elx d'aquells anys. Tot plegat fa pensar en una operació d'alineació ben planificada. Així, l'endemà de l'acord municipal de cessió, el 08-12-1841, la Junta General dels Propietaris d'aigua d'ambdues séquies, presidida per l'alcalde Josep Bru, acordà que era útil i convenient el projecte de l'Ajuntament d'habilitar el pantà i es nomenà una comissió de vuit propietaris d'aigua perquè recollís la situació dels comptes, els deutes, l'estat de l'edifici, les obres i les despeses de reconstrucció segons l'informe de l'enginyer provincial, etc. Als quatre dies, el 11-12-1841, es tornaren a reunir en la sala capitular de l'Ajuntament els comissionats, l'alcalde Bru i el comte, els quals arribaren a diversos acords econòmics sobre el deute.[6] L'enginyer provincial de camins Elies Aquino féu els estudis i els pressupostos de les despeses que caldria fer en el pantà «hasta ponerlo corriente». El 17-02-1842, el Capítol veié aqueix informe i l'envià tot seguit a una comissió nomenada a aquest efecte, sense entrar a considerar el fons de la qüestió.[7] El 20-02-1842 les juntes de propietaris aprovaren la proposta de l'Ajuntament i accep-

---

4 *Libro de cabildos*, acta del 07-12-1841, AHME

5 Pedro Ruiz, *Señores y propietarios*, 1981, p. 366-369

6 Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 08-05-1892, p. s/n

7 *Libro de cabildos*, acta del 17-02-1842, AHME

Un dels imponents aqüeductes del canal de desviació projectats per l'enginyer Lafarga el 1906, 1998, col·l. G. Jaén

taren la cessió del pantà a favor del comú dels regants per tal de reconstruir-lo. També l'Ajuntament, vist que hi havia acord entre les parts, aprovà la cessió del pantà i elevà l'expedient a la Diputació perquè l'aprovés també.[8] Segons les actes municipals, al mes següent, el 29-03-1842, ja s'havien començat a fer algunes obres per a la rehabilitació del pantà i, segons el pressupost de l'enginyer Aquino, es preveia que s'hi invertissen més de 200.000 reals.[9] L'escriptura de cessió s'atorgà el 01-04-1842. L'Ajuntament d'Elx feu la donació del pantà «por juro de heredad y para siempre jamás, en favor de los propietarios y poseedores de agua de las dos acequias». Segons Ibarra, l'inici efectiu de les obres de reconstrucció del pantà fou el 21-06-1842, el sobrestant de l'obra fou Rafael Llofriu i el mestre d'obres fou Josep González, potser el mateix mestre que delineà el magnífic plànol geomètric d'Elx del 1849. No coneixem el projecte de reconstrucció del pantà, probablement obra de l'enginyer provincial Aquino, com tampoc les particularitats de les obres. Aquestes s'acabaren aviat, el 01-04-1843, i tot seguit començaren de bell nou les dificultats de manteniment: hom posà un portó de ferro fos què pesava 26 quintals, però una avinguda d'aigua se l'emportà el següent més de maig i no fou trobat fins al mes de juliol, malmés, enmig del camp. Aleshores se'n feu un altre de fusta. Finalment, el pantà es tornà a veure

[8] Ibídem, acta del 21-02-1842, AHME

[9] Ibídem, acta del 29-03-1842, AHME

Presa del pantà: parament d'aigües amunt, amb el pantà buit. Es poden veure els forats de la torre per on baixava l'aigua i, dalt de tot, el posador de l'aigua, Vicent el *Puntero*, 1998, col·l. G. Jaén

ple el 03-09-1856, «celebrándose el acontecimiento por este vecindario con grandes muestras de júbilo», segons deia Ibarra.[10]

Durant la segona meitat del vuit-cents continuaren els conflictes amb l'aigua, i l'obra del Pantà esperimentà destrosses provocades, en ocasions, pels veïns

[10] Pedro Ibarra, «El pantano de Elche», *El Eco Liberal*, 15-05-1892, p. s/n. Pedro Ibarra, *Historia de Elche*, 1895, p. 166

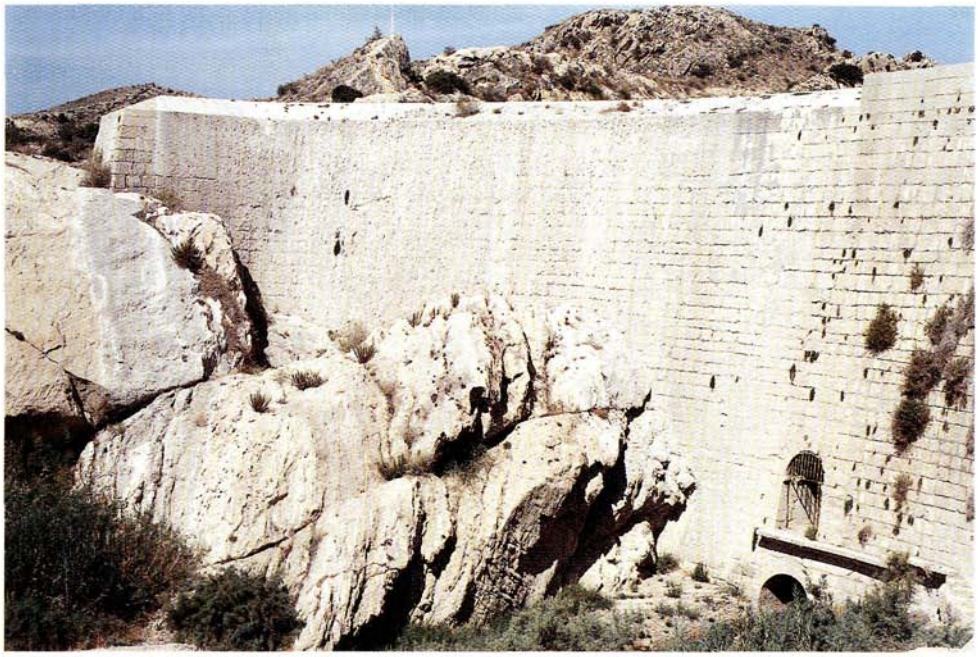

Presa del pantà: parament d'aigües avall, amb la galeria d'eixida d'aigua i la galería de neteja, 1998, col·l. G. Jaén

mateixos. Segons un document de l'època, el 1858 alguns homes del partit rural del Derramador trencaren el portó del pantà i amb l'aigua que isqué regaren les seues terres «a porfía». En aquest document s'indica que «a hachazos y con escoplos rompieron las maderas que los sostenían [y] se dijo, según voz pública, que aquellos con antelación tenían escurados los azudes y acequias y el hecho se practicó de mano airada». S'hi afegia que «el tribunal del juzgado de primera instancia abrió sumario, con el objeto [de ver] si podía averiguar la existencia de algún reo perpetrador de tan grave delito para imponerle el castigo competente».[11]

A finals del vuit-cents un altre tema clau a Elx, sobre el qual s'escrigueren nombrosos articles, fou de bell nou la construcció del canal de desviació del Vinalopó abans que l'aigua entràs al pantà per tal d'evitar que n'augmentàs la salinitat. Aquesta obra, com hem vist, ja s'havia plantejat al sis-cents i al set-cents. Ramos fa referència a un text anònim i sense data segons el qual «el pantano de Elche no es apto para retener embalsadas las aguas de las avenidas a causa de las substancias minerales existentes en su interior, de la putrefacción de las yerbas que allí se crían, a más del inmenso cieno que encierra, todo lo cual contribuye a que sus aguas sean pestilentes y nocivas a la agricultura por lo que el canal de desviación, arrancando de un sitio adecuado para que no se mezclen las aguas dulces con las

[11] *Papeles curiosos*, vol. 3, p. 96, AHME

Antic assut i antiga comporta per on la séquia Major ha pres històricament l'aigua del riu Vinalopó, 1998, col·l. G. Jaén

amargo-saladas, beneficiaría grandemente a Elche.»[12] També l'enginyer Lafarga exposà a començament del nou-cents raonaments semblants per a defensar la necessitat del canal de desviació, el qual calia fer «para evitar las abundantes pérdidas que por filtración, evaporación y sostenimiento de vegetaciones parásitas, se producen dentro de su recinto. Estas pérdidas, si bien no tienen importancia en tiempo de avenidas, la tienen y mucha en aguas normales, y principalmente en estiaje, cuando sale del Pantano toda el agua que en él entra. Entonces estas pérdidas se elevan al 30 por 100, y es del mayor interés evitarlas. Además nacen en el interior del embalse algunos manantiales amargo-salados que, al mezclarse con las aguas dulces, las estropean, comunicándoles sus propiedades perjudiciales».[13] El 1910, Lafarga féu cinc propostes interrelacionades per a millorar el reg d'Elx amb l'aigua del Vinalopó, la qual cosa evidencia la importància que en aquells anys tenien les obres hidràuliques, fins i tot amb una aigua de tan poca qualitat com la nostra. Lafarga proposà «la desviación de las aguas normales al río a su entrada en el embalse; la limpia del Pantano; el recrecimiento de su presa; el revestimiento de la acequia Mayor y, por último, el encauzamiento del río en su último trayecto, o sea entre Elche y el mar». Segons Lafarga, aquestes obres constituïen «el programa de obras indispensables para aprovechar toda el agua que por el río Vinalopó cir-

[12] Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 335

[13] Próspero Lafarga, *Los riegos en Elche*, 1910, p. 15

Partidor d'Asnell: un dels partidors mòbils de la séquia Major, construïts amb fusta i ferro, seguint encara els antics models que dibuixà Francesc Verde al segle XVII, 1998, col·l. G. Jaén

cule y, como consecuencia, para mejorar considerablemente los riegos de Elche».[14] El canal de desviació permetria un millor aprofitament de l'aigua, i també disposar d'un salt hidràulic de trenta metres, «de gran valor industrial.» Però també permetria posar en pràctica un enginyós sistema ideat per Lafarga per a netejar el

[14] Ibídem, p. 15

Pont de la séquia Major en el paratge anomenat del pontet del Rei, on es junta amb la conducció d'aigua potable del segle XVIII. Obra restaurada l'any 1992 sota la direcció de l'arquitecte G. Jaén, 1998, col·l. G. Jaén

pantà de la terra que havia disminuit la capacitat del vas. Així, s'havia d'utilitzar l'aigua de les avingudes de tardor per a arrossegar el fang, tant pel canal principal com des del canal lateral construït amb la desviació, des del qual l'aigua agranaria, per dir-ho així, tota la vessant de llevant del pantà i arrossegaria els dipòsits de fang. La capacitat de l'embassament s'augmentava amb aquesta neteja del vas i també amb el creixement proposat de la represa fins al nivell de la presa de Pavia, molí situat aigües amunt, els drets del qual assenyalaven la cota màxima que podien assolir les aigües embassades.[15] Lafarga considerava que calia fer recréixer la presa uns quatre metres d'alçada per tal de duplicar el cabal de l'aigua embassada. Segons ell, aquesta obra no oferiria cap dificultat tècnica, puix que el recreixement era petit, la presa es trobava «perfectamente estribada en la roca», la fábrica tenia un «esmerada construcción» i, a més, com ja hem dit, considerava que el conjunt resistia més com una volta que com un mur.[16] En canvi, en opinió de Lafarga, no seria convenient netejar el pantà si no s'assegurava abans «el desagüe al mar de los tarquines y légamos que en la limpia se arrastren», mitjançant la canalització del Vinalopó fins a la mar. Això era així «porque al llegar el río a dos kilómetros aguas abajo de Elche se pierde su cauce, y al divagar la corriente por los campos colindantes, se producen una serie de encharcamientos sumamente noci-

[15] Ibídem, p. 16 i 30-31

[16] Ibídem, p. 35-36

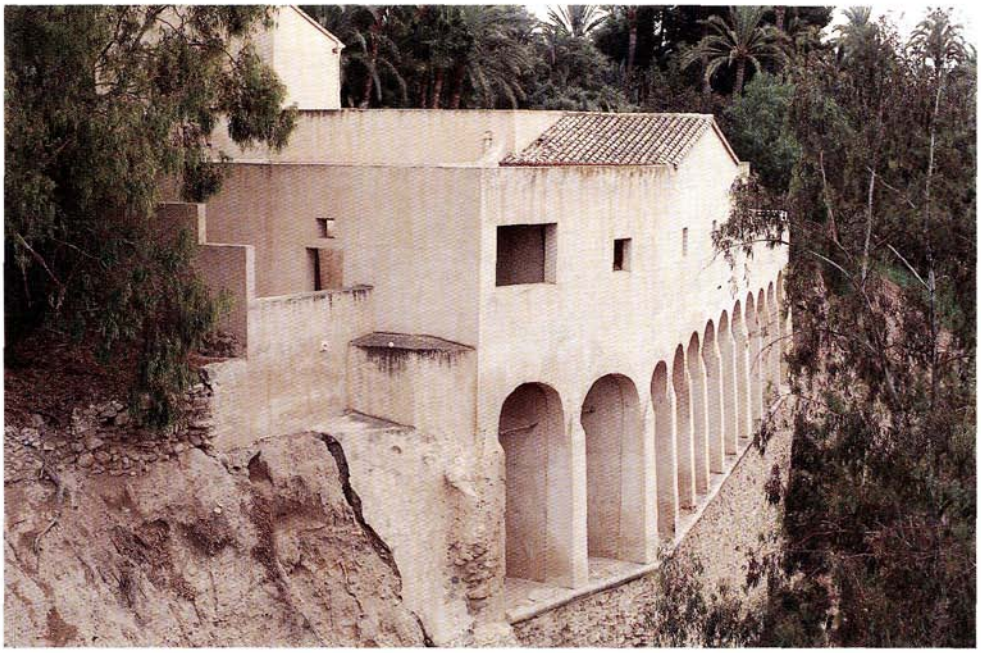

Molí del Real. Aquest edifici, com molts altres, albergava la maquinària per a moldre el gra, aprofitant la força motriu de l'aigua en un petit desnivell d'un metre o metre i mig. Obra restaurada l'any 1988 segons projecte dels arquitectes D. Macià i G. Jaén, 1998, col·l. G. Jaén

vos para la salubridad pública, por las emanaciones perniciosas que de allí sugen». Lafarga concloïa que, «sin encauzar previamente el río, no es posible pensar en limpiar el Pantano, pues esto equivaldría a sembrar la muerte por todo el campo bajo de Elche. Tal sucedió hace setenta años, en cuya época la limpia del pantano produjo tales calenturas que la población rural quedó completamente diesmada. Ante tal desastre, se mira con verdadero terror el problema de la limpia del pantano».[17] Aquest tema de la canalització del riu Vinalopó des d'Elx fins a la mar havia estat ja tractat pel govern uns anys abans i el 30-12-1905, segons deia el polític liberal José Canalejas en una carta a Alfredo Llopis, ell mateix havia cursat ordres «mandando hacer los estudios para la canalización del Vinalopó en la sección de Elche al mar, cumpliendo con ello compromisos que ahí contraje.» Canalejas, aleshores president del Congrés dels Diputats arribava a afirmar que «después que terminen los estudios, yo demostraré a Elche que no soy un ingrato ni un olvidadizo».[18]

El 1911, l'Ajuntament arribà a informar un projecte de desviació del Vinalopó entre el pantà i la mar, tramés pel governador de la província. La corporació fou de l'opinió que amb aquella obra «se evitarían los daños inmensos que en las heredades cercanas se producen, inutilizando durante varios años los terrenos

[17] Ibídem, p. 16

[18] Citat en Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 337

inundados por las avenidas del río», com també que s'aconseguiria el sanejament d'un extens territori, amb beneficis per als municipis de Dolors i Elx. Es considerava, a més, que els terrenys que s'havien d'ocupar «para la variación del cauce son terrenos incultos en su mayoría, pertenecientes a la clase llamada de Saladas». Hom calculava que l'expropiació dels terrenys a penes costaria 25.000 pts. i, per tant, es concloïa, era molt convenient que tal obra es construís a càrrec de l'Estat.[19] Tanmateix, de totes aquestes propostes de principi del nou-cents relatives al reg d'aigua salada del camp d'Elx, només es portaren a terme la canalització d'un tram de la séquia de Marxena i la construcció del canal de desviació del pantà, que constituí l'obra més important feta per a aprofitar l'aigua del Vinalopó després de la reconstrucció del pantà. Segons Ramos, les obres del canal de desviació s'iniciaren el 20-08-1906, i el 07-01-1907 es començà a treballar en el Castellar de Morera.[20] En el transcurs de l'obra l'Ajuntament hagué de fer diverses concessions perquè s'ocuparen béns de propis. Així, segons els llibres d'actes municipals, el 1907 es gestionava el projecte per a la séquia de desviació i la «Jefatura de Montes» d'Alacant demanà que l'Ajuntament d'Elx donàs servitud de pas de l'aigua per la serra del Castellar, i va enviar una còpia de la memòria i els plànols que havia presentat el president de la Junta d'Aigües del pantà.[21] També el 1910 l'Ajuntament va rebre el permís de la Delegació d'Hisenda per a vendre terrenys de les serres de Pedrera, Ferriol i Castellar i recaptar fons per a les obres del canal de desviació del Pantà.[22] En l'interesant opuscle del 1910 *Los riegos en Elche,* Lafarga descrigué les obres de desviació fetes sota la seua direcció. Segons Lafarga, la secció del canal era trapezoidal i tenia 1,80 m de base, talussos d'1/5 i 1,20 m d'altura. La fàbrica era de maçoneria, acabada exteriorment amb pedra i enlluïda interiorment amb ciment. D'acord amb els càlculs, hi podia circular un cabal de 2.000 l/seg. Hom situà la presa del canal en la mateixa represa del molí de Pavia, comprat per la comunitat de regants del pantà. A continuació s'hagué de construir un túnel de 723,35 m de llargària per a travessar la serra del Tabaià. Després venien dos túnels més de 220 m i 110,55 m de llargària per a entrar al barranc del Carreter i eixir-ne respectivament, com també un pont sobre aquest barranc amb un sol arc escarser de quatre metres de llum. A l'alçada del racó de Morera es feren quatre aqüeductes entre túnels: el primer aqüeducte es componia de tres arcs de mig punt de dos metres de llum; el segon, de quinze arcs de mig punt de tres metres de llum; el tercer, de catorze arcs de mig punt de dos metres de llum i el quart es componia de dèsset arcs, també de mig punt i dos metres de llum i d'un altre arc rebaixat de quatre metres de llum sota el qual passava un camí. Segons Lafarga,

---

19 *Libro de cabildos*, acta del 27-01-1911, AHME

20 Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 336

21 *Libro de cabildos*, acta del 16-02-1907, AHME

22 Ibídem, acta del 18-02-1910, AHME

Edifici de la seu social de *Riegos el Porvenir* a la Marina, 1998, col·l. G. Jaén

l'aqüeducte número dos, «tanto por el sistema de construcción que en él se ha seguido, aberrugando toda la sillería que lo forma, como por sus armónicas proporciones, constituye la obra de fábrica más bella del canal». A continuació venia el túnel per a travessar la serra del Castellar, de 651.65 m de llargària i un altre túnel de 190,80 m de llargària pe a travessar el massís del pantà, a l'eixida del qual es creava el salt de 29,6 m d'alçada per tal d'enllaçar el canal amb l'origen de la séquia Major «por medio de una rampa escalonada, con un cuenco en su pie». Al llarg del

recorregut hom situà diverses galeries de neteja, arenadors i reixes per tal d'assegurar la puresa de l'aigua i la seguretat de l'obra i per a desembossar i netejar el canal.[23] El 1914, quan Ibarra escrigué el seu llibre sobre el reg a Elx, la séquia Major prenial'aigua del Vinalopó d'un assut, aigües avall del pantà, però ja s'havia desviat un quilòmetre més amunt de la cua mitjançant aquest canal de desviació que abocava l'aigua al peu de la paret del pantà, des d'on baixava per la rambla fins a aquest assut, on la prenia la séquia Major.[24] Malgrat la importància i la magnitud d'aquestes dues grans obres hidràuliques vuit-centistes fetes al Vinalopó, la reconstrucció del pantà i el canal de desviació, ambdues resultaren força inútils unes décades després, quan les companyies del Progreso i de Riegos de Levante elevaren, mitjançant motors elèctrics, aigua de millor qualitat des dels assarps de les Pies Fundacions i del riu Segura i feren una nova xarxa de reg per tot el camp d'Elx. A més, el canal de desviació quedà inutilitzat després que les avingudes enrunassen la presa de Pavia els anys quaranta del nostre segle. La presa ja no fou reconstruïda i la séquia Major tornà a prendre l'aigua més avall del pantà, després que passara per dins d'aquest. En 1990 el canal de desviació es trobava trencat i inutilitzat i el pantà totalment ensorrat i taponat, amb la qual cosa l'aigua saltava per damunt de la paret de la presa.[25] Enrunats el pantà i el canal de desviació, la séquia Major seguí prenent l'aigua per al reg amb l'elemental sistema d'assuts que desvien l'aigua del riu cap a la séquia mitjançant una petita resclosa. I és que, malgrat tot, aquesta aigua minvada, antiga i pobra del Vinalopó continua sent fonamental encara avui en dia per al reg dels horts de palmeres d'Elx i també fins i tot per a altres conreus en temps de sequera, quan no n'hi ha d'altra.

---

[23] Próspero Lafarga, *Los riegos en Elche*, 1910, p. 39-43

[24] Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 155

[25] Com hem dit, vers al 1995 el pantà es va dessembossar i ara (1998) es troba per complet buit i ensorrat. El fang que arrossegà, juntament amb els residus perjudicials que les fàbriques de marbre de Novelda, contra tota norma, llancen al riu, feren que es reparàs el canal de desviació entre els anys 1994 i 1995 i que es parlés de reutilitzar també el salt per a produir electricitat.

5. COMPANYIES DE REG

La preocupació per millorar el reg de les terres d'Elx fou, durant la segona meitat del vuit-cents, un tema central de les preocupacions dels erudits, els polítics i els empresaris locals. Com hem dit, Aurelià Ibarra escrigué abrandats articles per a defensar el transvassament d'aigua del Xúquer al Vinalopó, puix que, segons deia Ramos, «sus consecuencias habían de ser una potentísima palanca que a su impulso levantara la cifra de nuestra riqueza a una altura inconmensurable.»[1] També Pere Ibarra, a començament del nou-cents, publicà en la premsa local nombrosos articles sobre el reg i l'aigua, a més d'escriure l'obra *Estudio acerca de la institución del riego de Elche y origen de sus aguas* (1914), premiada per la Reial Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques de Madrid. Els intents de portar aigua continuaren, així mateix, durant el nou-cents. El 1913 s'intentà portar a la província d'Alacant l'aigua de les llacunes de Ruidera i en temps de la Segona República, el 1932, es començà a projectar el transvassament del Tajo al Segura per a regar els camps de Lorca, Cartagena, Elx i Alacant, projecte del qual el ministre d'obres públiques arribà a donar compte a les Corts el 30-11-1932.[2] Tot plegat dóna idea de l'actualitat del tema i de com capitalitzà l'atenció de la societat il·licitana durant les dècades del tomb de segle.

Fet i fet, la primera aportació important d'aigua per a regar el camp d'Elx va arribar aquests anys amb les elevacions d'aigua fetes des del riu Segura per diverses companyies privades de reg. La primera duia el nom típicament nou-centista de Sociedad Nuevos Riegos El Progreso i es va fundar el 11-04-1906 per a aprofitar l'aigua que venia pels assarps del Baix Segura, segons un projecte del pèrit industrial i electricista Ernest Martínez i Riviere. Aquesta companyia feu importants obres hidràuliques, amb les quals s'aconseguí irrigar una gran exten-

---

1 Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 330-331

2 Ibídem, p. 331

Edifici de la seu social de *Nuevos Riegos El Progreso* a Elx, 1998, col·l. G. Jaén

sió de terres del camp d'Elx. L'aigua, elevada amb motors, arribà a les partides rurals de Daimés, la Foia, Asprelles i la Baia, la zona agrícola més rica del municipi. Un segon ramal regà la Marina i el Molar. Segons Ramos, pel juliol del 1906 començaren les obres per a prendre aigua dels assarps, en terme de Sant Fulgenci, i el 09-01-1910 s'inauguraren els regs de la Marina i el Molar.[3] Segons Gil i

[3] Ibídem, p. 337

Aqüeducte de «Riegos de Levante» sobre el riu Vinalopó, al sud d'Elx, 1998, col·l. G. Jaén

Olcina, el negoci va anar bé i la companyia aconseguí augmentar la concessió d'aigua, comprà salts en el Segura per a procurar-se l'electricitat i amplià a poc a poc la superficie regada, de manera que en menys de mig segle es passà de 500 ha a 10.800 ha[4]. Aquestes obres hidràuliques implicaren importants modificacions en el territori, tant en el paisatge agrari com en les infraestructures del camp. El 1909, la companyia del Progés demanà autorització a l'Ajuntament per a creuar els camins del terme, çò era «atravesar las vías públicas de este término, a fin de ejecutar en ellas los puentes, sifones y tendidos de tuberías y todo lo demás necesario para establecer la acequia para dar riego a la Marina y al Molar». La corporació es conformà a donar aqueix permís, sempre que es procuràs no interrompre el pas i fos a compte de la societat la conservació de les vies en el tros ocupat pel servei de reg.[5] El 1911, Andreu Gomis i Alonso, president de la societat, tornà a demanar permís per a travessar «algunas vías de comunicación situadas en este término, al objeto de ejecutar las obras necesarias para la conducción de aguas» i es passà a informe de la Comisió de Policia i Obres.[6] Al llarg del 1912, amb l'ampliació de les obres de nous regadius, se succeïren les sol·lici-

---

4 Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 542

5 *Libro de cabildos*, acta del 29-05-1909; llig. 7, exp. 51, AHME

6 Ibídem, acta del 13-10-1911, AHME

Partidor de reg del *Progrés*, vora la carretera de la Marina, 1998, col·l. G. Jaén

tuds del Progrés per a travessar carreteres i camins del terme. Així, pel febrer, el canal que construïa la companyia havia de creuar la carretera d'Elx a Dolors, «por medio de una tubería de cemento armado». L'Ajuntament autoritzà immediatament les obres i envià l'expedient a informe de la direcció d'obres provincial, amb la consideració que «la sociedad solicitante merece toda clase de protección y ayuda porque el fin que persigue es notoriamente beneficioso para los intereses generales de la población». També el mes de juliol, el Progrés demanà

Assarp de drenatge de les Pies Fundacions, al Baix Segura, vora la carretera de la Marina, 1998, col·l. G. Jaén

creuar els camins del Derramador, de Santa Pola i de Guardamar.[7] Finalment, el 13-02-1913 es començà a vendre oficialment l'aigua del Progrés en un local del carrer dels Sants Metges.[8] I el 1914, un altre president de la companyia, Dídac Pas-

---

7 Ibídem, actes del 28-02-1912 i 03-07-1912; llig. 7, exp. 56r, AHME

8 Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 337

cual i Oliver, demanà llicència per a fer la seu social en el carrer Empedrat i la plaça del Teatre, després d'enderrocar i reconstruir la casa preexistent.[9] Respecte als beneficis d'aquesta aigua dels canals del Progrés en el camp d'Elx, ja el 1914, Ibarra considerava que «aún cuando su utilización exige el empleo de máquinas elevadoras, tal es la necesidad, energía y entusiasmo de sus socios que ya hoy benefician una buena porción de terreno.»[10] L'èxit de l'empresa fou tal que el 1921 diversos propietaris de terres de la Marina, el Molar, Guardamar i Sant Fulgenci, fundaren una nova societat, denominada Riegos El Porvenir, nom també propi de l'optimisme dels primers anys del segle, que elevà més aigua dels assarps destinada a regar unes 625 tafulles.[11]

Però la gran empresa de dotar d'aigua bona per al reg tot el camp d'Elx i també els municipis veïns, la va escometre la companyia Riegos de Levante al llarg dels anys vint. Aquesta fou una magna obra hidràulica, encara que crònicament deficitària, amb la qual es donà reg a molts milers d'hectàrees què comprenien la major part de la comarca del Baix Vinalopó, part de les de l'Alacantí i del Baix Segura i fins i tot de Múrcia. L'autor del projecte fou l'enginyer de camins Josep Maria Serra i Alonso del Real , nascut a Barcelona i titulat a Madrid, el qual també projectà i dirigí les obres del ferrocarril d'Alacant a Dènia. Després que el projecte fos rebutjat per diverses empreses espanyoles, l'obra fou construïda amb capital francés. Hom aprofità l'aigua que el riu Segura abocava a la mar en la desembocadura, a més d'un naixement que hi havia, a gran profunditat, en el llit del riu. Aquesta aigua era elevada amb motors elèctrics situats tot al llarg del canal principal, traçat en direcció sud-nord. Des d'aquest canal principal l'aigua es distribuïa per gravetat cap a llevant i cap a ponent.[12] Segons Gil i Olcina, en el capital social de la Real Compañía de Riegos de Levante tenia un elevat percentatge de participació la Banca Dreyfus de París, entre els accionistes de la qual es trobava el mateix rei Alfons XIII. L'aigua propietat de la companyia provenia de les successives concessions fetes pel govern espanyol per a bombejar aigua del riu Segura des del molí de Sant Antoni, gairebé en la mateixa desembocadura, com també dels assarps de drenatge de l'horta d'Oriola i les Pies Fundacions. L'Estat donà tres concessions els anys 1918, 1919 i 1922. La xarxa de canals tenia 230 km i regava 39.296,70 ha, de les quals 19.361 eren al camp d'Elx.[13] L'enginyer Serra projectà utilitzar com a dipòsit regulador les 1.600 ha de la llacuna del Fondo, d'on els pro-

---

9 *Libro de cabildos*, acta del 05-08-1914, AHME

10 Pedro Ibarra, *Institución del riego de Elche*, 1914, p. 84

11 Alejandro Ramos, *La industria, el comercio y la agricultura en Elche*, 1973, p. 301

12 Juan Llorca, *Don José Mª Serra y Alonso del Real*, 1961, p. 3-9. Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 338

13 Antonio Gil, «El regadío de Elche», *Estudios Geográficos*, 00-11-1968, p. 544-545

Canal principal de *Riegos de Levante*, vora la vereda de les Cendres, 1998, col·l. G. Jaén

pietaris no treien cap benefici pels problemes de drenatge i l'alt contingut en sals de l'aigua. Hom embassà l'aigua elevada en aquesta llacuna, amb una capacitat de setze milions de m^3 [14] i amb aquesta intervenció i la renovació constant de l'aigua, l'embassament del Fondo esdevingué una de les zones humides més importants

[14] Margarita Box, *Humedales y áreas lacustres*, 1987, p. 227

dels Països Catalans, amb una gran riquesa faunística.[15] L'Ajuntament tingué coneixement de les obres de Riegs de Levante l'hivern del 1919, mercès a un escrit de La Agrícola Ilicitana i immediatament acordà adherir-se «al proyecto de traída de aguas del Sr. Serra».[16] La construcció dels canals, les conduccions i els aqüeductes començà el mateix 1919. L'estiu d'aquell any se n'havien iniciat ja les obres i, per majoria, l'Ajuntament acordà nomenar fill adoptiu d'Elx «Monsieur Charles Louis Dreyfus, promotor de la idea que convertirà en fertilizantes las tierras de este término municipal».[17] Finalment, la primera part de les obres fou inaugurada pel rei Alfons XIII el 01-02-1923 i, per tal de commemorar l'esdeveniment, hom posà una làpida en l'aqüeducte sobre el riu Vinalopó situat al sud de la ciutat d'Elx, entre els ravals de Sant Joan i de Santa Teresa. Aquesta part de les obres permeté regar el camp de Torrellano i la part baixa del camp d'Elx, mentre que una segona part de l'obra, inaugurada també pel rei el 1925, portà l'aigua fins a Crevillent, Albatera, Oriola, Sant Joan, Mutxamel i el Campello.[18]

---

15 Ramon Folch, ed., *Natura, ús o abús?*, 1976, p. 484-485

16 *Libro de cabildos*, acta del 31-01-1919, AHME

17 Ibídem, acta del 06-06-1919, AHME

18 Juan Llorca, *Don José Mª Serra y Alonso del Real*, 1961, p. 3-5. Alejandro Ramos, *Historia de Elche*, 1970, p. 338

ISBN 84-7908-453-7
9 788479 084530
http://www.ua.es/publica

D'AIGUA I OBRES HIDRÀULIQUES A ELX

UNIVERSITAT D'ALACANT